2024 // 20 € // ISSN 1136-7865

57

KESSE

CEHSGO · Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver

KESSE

Número 57
Tarragona, 2025

Editat amb el suport de
la Fundació Privada Mútua Catalana

Amb la col·laboració de
l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona
de l'Ajuntament de Tarragona,
Publicacions URV, i el Departament
d'Història i Història de l'Art de la
Universitat Rovira i Virgili

Edició
CEHS Guillem Oliver
del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2, Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer, s/n
43005 Tarragona
Tel. 977 29 62 30

Contacte
info@guillemoliver.com
www.guillemoliver.com

Direcció
Jaume Llambrich

Consell de redacció
Lluís Balart,
Esteve Masalles,
Joaquim Nolla,
Jordi Piqué,
Ginés Puente

Consell assessor
Teresa Abelló Güell, UB;
Francesc Bonamusa Gaspà, UAB;
Jordi Ginebra i Serrabou, URV;
Bernat López López, URV;
Emili Samper, URV;
Montserrat Soronellas Masdéu, URV

Assessorament lingüístic
Júlia Santapau

Dipòsit legal
T-160-1995
ISSN 1136-7865
EISSN 2014-2048

Versió digital
<https://raco.cat/index.php/Kesse/index>

Kesse es distribueix mitjançant una llicència Creative Commons Reconeixement-NoComercial-CompartirIgual (CC BY-NC-SA) <https://creative-commons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.ca]

[Els articles publicats expressen només la opinió dels autors.]

KESSE 57

ÍNDEX

Elles hi eren. Vides en lluita a les fàbriques de Tarragona (1960-1980) 4

BERTA RAMOS i JOANA ZAPATA

L'aigua domesticada. El proveïment hidràulic a la Tarragona medieval i moderna: pous, aqüeductes i el Rec Major 19

VICTÒRIA ALARCÓN i JOAN MENCHÓN

L'impacte de la fàbrica de Chartreuse a la societat tarragonina: beneficiaris o perjudicats? 37

MIREIA MARGALEF i ALBA GASSÓ

La riuada del 10 d'octubre del 1994 52

MARIA DARDER i ÍRIA MARÍN

"Stolpersteine" o Llambordes de memòria a Tarragona 64

TERESA SANZ i JOAQUIM NOLLA

Ressenya *65 anys de progrés. Balanç del* desarrollismo *a les comarques del Camp des del franquisme fins al canvi climàtic*, de diverses autores 82

ALBA GASSÓ

ELLES HI EREN

VIDES EN LLUITA A LES FÀBRIQUES DE TARRAGONA (1960-1980)

Berta Ramos i Joana Zapata

Els relats de deu obreres de set indústries denuncien les dures condicions laborals i la presa de consciència per canviar-les, malgrat la repressió i les lleis franquistes. Tot plegat, en una Tarragona en plena industrialització, marcada per l'arribada massiva de població i una transformació profunda. Visibilitzar aquestes lluites és l'objectiu del documental homònim, on les protagonistes parlen en primera persona, des de l'experiència i la memòria viva.

The accounts of ten female workers from seven industries denounce the harsh working conditions and the awakening of consciousness to change them, despite repression and Francoist laws. All this takes place in a Tarragona in full industrialisation, marked by the massive influx of people and profound transformation. Visibilising these struggles is the aim of the eponymous documentary, in which the protagonists speak in the first person, drawing on their experience and living memory.

PARAULES CLAU:
lluites laborals, invisibilització femenina, condicions de treball, franquisme, memòria democràtica, feminisme

KEYWORDS:
Labour Struggles, Female Invisibility, Working Conditions, Francoism, Democratic Memory, Feminism

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Treballadores de la BIC (anys 60). Foto cedida per Carmen Muñoz.

«Allá en la fábrica, cuando llegaban las ocho, yo decía: "Ay, Dios mío, y mañana otra vez...!" La ropa nos olía a galletas... La fábrica fue mi universidad... El capataz era un negrero...». Així s'expressen les obreres entrevistades en començar aquest documental històric, sobre el treball dur i la vida a set fàbriques de Tarragona entre 1960 i 1980. Expliquen l'experiència que les va marcar en la joventut i que recorden vivament: a Valmeline-Seidensticker, a Tabacalera, a Reycon, a Interflama, a Loste, a Song Alena i a la BIC. Entre els seus records, que hi havia molta unitat entre els treballadors, que va costar molt aconseguir algunes millores, que va ser una època de molta il·lusió per aconseguir les llibertats democràtiques... Teresa Fortuny, sindicalista de llarga experiència i implicació, afirma que les dones no s'han penedit mai de participar en les mobilitzacions que van protagonitzar.

On són, les dones?

La historiadora Montserrat Duch dibuixa el marc històric i polític de l'època: després del període de la Segona República, en què les dones van disfrutar de drets i es van fer presents a l'espai públic, la "croada religiosa" de la Guerra Civil i la dictadura franquista van imposar una involució, amb un "patriarcalisme reforçat". El Fuero del Trabajo (1938), una de les vuit lleis

fonamentals del franquisme, propugnava “alliberar la dona casada de la fàbrica i el taller” i la retornava a l’espai domèstic. I establia una dot nupcial per a la dona treballadora quan es casava, perquè havia de deixar la feina. Però l’agra realitat de la postguerra que vivien les famílies, amb moltes necessitats, va fer necessari que tots els seus membres aportessin diners a la llar.

En els anys 60 ja havia començat la industrialització de Tarragona, que va atraure milers de persones migrades de tot l’Estat i també de l’entorn tarragoní que buscaven millors condicions de vida, explica la historiadora Sara Masalias. La ciutat, que en la dècada dels 50 tenia 39.000 habitants, entre 1960 i 1981 va arribar als 65.593 i el 1975 ja depassava les 100.000 persones. Hi havia barraques a diferents punts de la ciutat i es van anar formant els barris perifèrics, alguns d’ells amb cases autoconstruïdes pels mateixos veïns, com el de Bonavista. La ciutat creix i es perfila i consolida disgregada.

A més dels obrers es necessitava més mà d’obra barata i dòcil per a les fàbriques, la femenina, i moltes joves, la gran majoria provinents de la immigració, hi van anar a treballar.

La vida continua endavant

Les dones protagonistes del documental hi expliquen part de la seva vida. Carmen Muñoz, de Palenciana (Còrdova), va arribar a Tarragona el 1963 per reunir-se amb la seva família i cuidar la mare malalta, deixant la vocació religiosa i el convent on s’estava a Còrdova. El primer lloc on va viure va ser al bloc de la Granja Centelles, a Entrevies, sense aigua ni llum. I va començar tot seguit a treballar a la BIC, on va ser membre actiu del comitè d’empresa.

Paqui Fernández, al 1969, i Nico Fernández, al 1970, van arribar de Jaén, d’Aldeas Perdidas, on feien treball social. Als camperols els van anar fent fora de les terres, introduint animals que es menjaven els cultius, i van acabar per expropiar-los per fer-hi un vedat de caça. Llavors es van traslladar a Tarragona per treballar en una llar d’infants a La Canonja, i finalment van ser treballadores de la fàbrica Song Alena.

Araceli Gallardo va arribar a Tarragona des de Ciudad Real quan tenia set anys perquè el seu pare era ferroviari, i va treballar a Reycon. Amb disset anys, el seu pare va anar a la guerra, va lluitar amb el militar comunista gallec Enrique Líster i *La Pasionaria* li va curar una ferida. Al 1975 se’n va alegrar de la mort de Franco, pels seus pares, que van anar a veure’l quan va visitar Tarragona perquè continuaven tenint por.

Au va, a treballar!

A Tabacalera, la fàbrica més antiga de Tarragona (1932-2007, Passeig de la Independència), les dones, amb majoria des de sempre, es feien càrrec del procés de tractament inicial del tabac, que era manual i aspre (el desbenat), com diu Anna Guasch, extreballadora i sindicalista. Una de les principals lluites va ser contra la intenció de l'empresa de canviar el sistema de treball amb la introducció de les primes.

Anna Guasch

«Ens volien imposar les primes i aleshores vam mobilitzar-nos, sobretot les dones que estàvem a les màquines; i és aleshores quan decidim que ens tancarem als vestidors si això no canvia».

Finalment, en el conveni de 1978 aconsegueixen que les primes formin part del jornal i la jornada setmanal de 40 hores. L'altra lluita, que va durar vuit anys, va ser per aconseguir la reincorporació de 33 dones que havien deixat la fàbrica anys enrere amb la dot pel seu casament i que després van aconseguir la readmissió.

Moltes noies eren adolescents, com Isabel Martínez, que va entrar a treballar a Loste (1960-1980, ctra. de Valls, N-240, fàbrica d'elaboració de galetes i caramels) l'any 1964 amb catorze anys. Acabava d'arribar d'Andalusia, i tota la família havia d'aportar a l'economia domèstica. Però a la seva edat, tot podia semblar un joc. I a la Part Alta de la ciutat, on vivien, els deien *xarnegos*, encara que ella no sabia què volia dir. Fins que les barreres entre uns i altres van caure i van acabar jugant junts al carrer, i després, alguns, casant-se.

Isabel Martínez

«¿Os acordáis de la galleta María? Pues desde allí hasta aquí, ¿eh? (assenyalant l'espai que ocupava la cinta) Todo, todo, todo. De pie; aquí no había sillas... Es que la cinta no paraba. No paraba, no paraba, no paraba».

Totes elles, i la seva roba, feien una olor a galetes que no marxava. Passades les primeres setmanes, a totes hores els cremaven els dits a causa de les altes temperatures de les elaboracions. Davant la protesta, l'empresa va instal·lar uns ventiladors a la sortida del forn i a l'inici de la cinta.

A Interflama (1972-1980, polígon Francolí, fàbrica d'encenedors recarregables) hi havia 150 treballadores. Havien de soldar la part de dalt de l'encenedor amb la part de baix, i treballaven sense guants ni mascaretes, només amb un davantal de plàstic. Si sortia el gas, cremava. Tenien prohibit parlar entre elles i si ho feien les canviaven de lloc, i les encarregades cobraven una prima si les obreres arribaven al nivell exigit de producció, recorden les extreballadores. Després de parlar-ho col·lectivament, van decidir presentar una plataforma reivindicativa, animades pel clima de protesta de moltes altres fàbriques, i van fer vaga durant un mes. La policia va anar a l'empresa i va dissoldre els treballadors concentrats.

Julia Rodríguez

«Recordo que vaig caure i mentre era a terra m'estaven pegant amb la porra. I vam sortir corrents cap a l'església de Torreforta. Allò va ser el pitjor que vam viure de la vaga».

Ana Crespillo

«Ellas (les encarregades) lo que querían era que llegáramos al tope del trabajo. Sí que eran agradables, pero te exigían que llegaras al tope».

Quan Ángeles de la Fuente va començar a treballar a Valmeline (després Seidensticker, 1961-1980, ctra. de València, 220, fàbrica alemanya de confecció tèxtil) somiava amb angoixa que l'enterraven els colls de les camises i no se'n sortia, perquè havien de treballar molt ràpid, a preu fet.

Ángeles de la Fuente

«¿Habéis visto la película 'Tiempos modernos' de Charles Chaplin? Pues refleja fielmente lo que hacíamos nosotras. Solo que, en lugar de con tornillos, lo hacíamos con camisas».

Els alts ritmes de treball exigits van ser un dels motius principals dels tancaments a la fàbrica i les vagues llargues, de 40, de 55 dies, que amb una plantilla unida que va arribar als 500 treballadors i amb perseverança durant anys, van donar com a resultat les millors condicions laborals de les dones a l'època. El sistema de treball cronometrat que es va imposar al país no es coneixia i "era una de les grans explotacions, una de les condicions difícils de treball", recorda Teresa Fortuny. Elles, "las batas rojas" que es manifestaven per la Rambla Nova, van demanar suport als obrers de totes les fàbriques, que van respondre massivament. Finalment, Seidensticker va tancar, malgrat l'oposició de la Delegació de Treball.

◆ I sense protestar! Però...

Araceli Gallardo, de Reycon (1963-1990, polígon Entrevies, fàbrica de peces de cautxú i altres) resumeix gràficament les condicions de treball de l'època com a "paternalistas y cutres a la vez". Al seu centre, les 25 dones s'estaven dretes durant tota la jornada davant una màquina.

Araceli Gallardo

«Mi hermana y yo empezamos a decir que queríamos sentarnos; que no queríamos estar delante de una máquina, de pie, ocho horas. Incluso las trabajadoras decían: "Aquí es así siempre". Y nosotras respondíamos: "Bueno, pero hay cosas que se pueden cambiar"».

I van començar a agafar una caixa per seure, un dia i un altre també. Primer la caixa desapareixia, però poc a poc totes les dones van fer el gest. I així la feina es feia més suportable. Els pocs homes que hi treballaven feien el manteniment de les màquines. Teresa Fortuny relata que les dones eren operàries, mentre que els homes eren contramestres o mecànics: “Un exemple més de les discriminacions que patíem les dones”. I Montserrat Duch rebla el clau: “La divisió sexual del treball és per tot... els homes a la família no fan res... i a les empreses vol dir que fan unes determinades tasques i no unes altres”. Amb la gran diferència que suposa en el sou: un 40% més en favor dels homes.

A l’empresa BIC (des de 1963 fins a l’actualitat, polígon Entrevies, fàbrica de bolígrafs i altres productes), el procés de fer el *bolígrafo de cristal* era rudimentari i sense protecció, fet de gestos repetitius i ràpids, i les mans s’encetaven de netejar-les amb alcohol, recorden les extreballadores.

Carmen Muñoz

«Había bastantes mujeres porque se hacía todo manual. Se hacía el bolígrafo de cristal; entonces una empezaba a hacer las minas —donde se pone después la puntita-; otra llenaba la tinta...Y así era la cadena todo el día».

A les naus feia fred. Quan van començar a acomiadar personal per la informatització de la fàbrica, van plantar-se per arribar a una millor indemnització. I abans havien lluitat per la reducció de la jornada.

Balbina González

«En fèiem 48, i lluitàvem en aquella època per les 44 hores setmanals. Dissabte marxàvem cap a casa a les deu de la nit i dilluns a les sis del matí ja érem allà. Una setmana de matí i una de tarda».

El primer que els van donar, a la Paqui Fernández i a la Nico Fernández, quan van entrar a Song Alena- Salena (1964-1988, polígon Les Gavarres, on es feien taulers i aglomerats de fusta), va ser un mono per treballar sota les ordres d'un capatàs cridaner i irrespectuós amb la gent.

Nico Fernández

«Y nos dijeron: "Ahí está tu sitio. Empezad a coger tableros de aglomerado". Se ponían en una cinta y aquello iba a unas máquinas donde se cortaban con unas cuchillas».

Paqui Fernández

«Una de las reivindicaciones fueron las medidas de seguridad. No había nada que detectara que tú tenías la mano puesta (a la màquina). Había por lo menos tres personas a las que les habían amputado la mano».

Song Alena era, segons expliquen elles mateixes i corrobora Teresa Fortuny, el centre de treball amb les condicions més dures de tot l'entorn i on més fàcilment es trobava feina: sous baixíssims, sense transport per arribar-hi i control absolut del temps dels obrers. Les dones que hi treballaven van encapçalar les protestes i mobilitzacions, on participava tota la plantilla. També la policia va entrar al recinte empresarial i va intentar detenir Paqui Fernández.

Cap a un món nou...però les dones, encara invisibles

Segons l'historiador Christian Ferrer a *Sota els peus del franquisme* (2018), l'any 1974, Tarragona província se situa com la segona de l'Estat espanyol amb més hores no treballades, és a dir, amb més hores de vaga per part dels treballadors. Els anys de lluita intensa a Tarragona per unes millors con-

dicions laborals, per les llibertats democràtiques, van ser entre 1973 i 1976, des de la clandestinitat de les organitzacions i a pesar de la repressió franquista: "Va ser una cadena (de mobilitzacions) de les fàbriques: Loste, Interflama, Alena...", recorda Araceli Fernández. "La via de manteniment del règim està exhaurida... és una lògica dins de la mateixa dictadura que espitja en favor d'una societat moderna, lliure...", conclou Montserrat Duch.

Per a Anna Guasch, el fet de treballar va ser "un despertar de moltes coses... treballo i tinc el meu sou... ens feia independents". Malgrat l'espai de socialització obrera que representen les fàbriques i que condueix a la mobilització i el procés d'autoafirmació de les dones com a persones, a les empreses on hi ha homes i dones seran ells els que lideraran la lluita. "A veces puedes estar hablando muchos años de feminismo, pero la práctica es la que realmente demuestra lo que es el feminismo. Y en nuestro caso (les lluites de Valmeline), la práctica hizo que el feminismo se mostrara, y que fuera real", afirma Ángeles de la Fuente. De fet, a la Transició Democràtica, "les vagues de les dones no hi surten", constata Montserrat Duch. I el procés d'invisibilització continua.

Manifestació de l'1 de Maig a Tarragona (1980). Memòria Digital de Catalunya.

◆ El documental: un antídot a la invisibilització sistemàtica

En la línea que apunta Montserrat Duch i com assenyala la historiadora Gerda Lerner a *La creació del patriarcat* (1986), "la ignorància de la seva pròpia història ha estat una de les eines més efectives per mantenir les dones en una situació de subordinació". Durant segles, la història oficial ha estat escrita i explicada majoritàriament des d'una perspectiva masculina, fet que ha provocat l'oblit estructural de les trajectòries femenines en la memòria col·lectiva. En aquest context, els documentals són instruments potents perquè amb imatges, amb veus i amb memòria oral, ajuden a restituir allò que fins ara ha quedat fora dels llibres.

Quan es pensa un documental com *Elles hi eren* —que és una iniciativa pública de la Comissió de Programes de Memòria Democràtica i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (Ajuntament de Tarragona)—, basat en històries de vida allunyades del relat acadèmic, s'ajuda a superar la ignorància que menciona Lerner, tant respecte a les generacions passades, com a les futures i la societat actual. Les experiències personals, sovint considerades marginals, són també història, i tenen un valor indiscutible. Sense menystenir, com no pot ser d'altra manera, el rigor de l'acadèmia que és essencial per establir el marc contextual.

El període comprès entre els anys seixanta i vuitanta —els darrers anys del franquisme i els primers de la Transició, incloent-hi la instauració dels primers ajuntaments democràtics— és clau per entendre la configuració del nostre país i del nostre entorn local, i ara és un moment oportú per recuperar-lo: perquè hi ha testimonis vius, perquè és pertinent fer-ne memòria i perquè es disposa dels recursos per fer-ho. I és urgent.

Des del periodisme de proximitat, és un exercici profundament democràtic. Les dones que van protagonitzar les lluites obreres mantenen un record viu, estructurat i transmissible. En definitiva, els documentals no només documenten; també reparen, denuncien i transformen.

Elles hi eren: cosir un relat coral

Visualment i estructuralment, des del punt de vista del guió, l'equip va considerar interessant construir un eix vertebrador de caràcter dual, que integrés el temps i l'espai com a fils conductors del relat per dotar-lo de profunditat històrica i arrelament territorial.

Pel que fa a la dimensió temporal, les històries explicades situen l'espectador en el franquisme i les lluites democràtiques. Paral·lelament, des del

punt de vista de l'espai físic, es van voler recuperar escenaris fabrils reals com Reycon, Tabacalera, o les antigues instal·lacions de Loste, on avui dia només hi resten naus immenses i buides que, en el passat, estaven plenes d'activitat. El fet de veure les protagonistes entrant-hi de nou aporta una gran càrrega emocional i una forta capacitat evocadora: la ubicació humanitza la història, que deixa de ser només un conjunt de dades per convertir-se en una experiència real i tangible, narrada per qui la va viure en primera persona. En aquesta mateixa línia, els barris també hi tenen un paper, ja que moltes d'aquestes empreses proporcionaven habitatge als seus treballadors. Per això, es van enregistrar escenes en llocs com Parc Riu Clar o Torreforta, que són exemples de l'urbanisme vinculat al teixit industrial.

Diversitat de recursos per interpel·lar l'espectador

Fer atractiu un audiovisual històric passa, sovint, per trobar l'equilibri entre el rigor i l'emoció. Per aconseguir-ho, combinar diferents recursos documentals és clau: fotografies antigues, filmacions d'arxiu i premsa de l'època. *Elles hi eren* inclou documentació diversa procedent del Centre d'Imatges de Tarragona-L'Arxiu, de la Biblioteca-Hemeroteca de Tarragona-L'Arxiu, de fons personals de les entrevistades -i també de Paquita Gual i Jaume Cisteró-, de l'arxiu de les treballadores de Seidensticker-Valmeline dipositat a la Memòria Digital de Catalunya, de l'arxiu de la fàbrica BIC i de l'arxiu Adriano Cattarin (Tarragona Antiga).

A això cal afegir-hi la recreació històrica rodada a l'empresa de confecció de teixits J.M.Güell de Valls, que va comptar amb la participació voluntària d'Ana Muñoz, Núria Pascual i Cristina Serra. Com apunta la investigadora Margarita Ledo a *El cos i la càmera* (2008), la reconstrucció dramatitzada "permet que l'espectador s'endinsi en el context històric, facilitant una experiència emocional que els arxius per si sols no poden oferir". En realitat, és un pas més enllà: permet a l'espectador "viure" el relat a través d'espais, indumentàries i costums, creant un ambient més immersiu. Veure i viure.

Els testimonis directes, com ha quedat consignat en aquest reportatge, aporten l'autenticitat, la veu pròpia i la memòria viva. És important remarcar que les entrevistes íntegres han estat dipositades a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona per preservar-les i fer-les accessibles. En conjunt, tots aquests recursos —documentació, recreació i veu testimonial— aconsegueixen que la història esdevingui una experiència compartida, viva i actual.

Elles hi eren. Vides en lluita a les fàbriques de Tarragona (1960-1980) es va estrenar al Teatre Tarragona el 13 de març de 2024, en el marc del programa de Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Tarragona. El documental, amb guió de Berta Ramos i Joana Zapata, i producció de S.Morris Produccions i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona, ha estat guardonat amb el Premi de Periodisme Mañé i Flaquer 2024, en la categoria Camp de Tarragona.

Enllaç per veure el documental
https://www.youtube.com/watch?v=rlg47Rjlpp8

L'AIGUA DOMESTICADA

EL PROVEÏMENT HIDRÀULIC A LA TARRAGONA MEDIEVAL I MODERNA: POUS, AQÜEDUCTES I EL REC MAJOR

Victòria Alarcón i Joan Menchón

En aquest estudi es fa una aproximació al proveïment d'aigua a Tarragona en època medieval i moderna: pous, aprofitament de sistemes hidràulics romans, projectes d'aqüeductes i recs per l'agricultura. També es parla de l'estudi geomàtic del Rec Major, que va portar aigua a les hortes i molins de la ciutat medieval fins al segle xx.

This study provides an overview of water supply in Tarragona during the medieval and modern periods: wells, the use of Roman hydraulic systems, aqueduct projects and irrigation channels for agriculture. It also discusses the geomatics study of the Rec Major, which supplied water to the city's medieval orchards and mills until the twentieth century.

PARAULES CLAU:
Tarragona, aigua, aqüeducte, pou, Rec Major, geomàtica

KEYWORDS:
Tarragona, water, aqueduct, well, Rec Major, geomatics

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

1. L'aigua a Tàrraco

La situació de Tàrraco (218 aC-718 dC) en un turó costaner de la Mediterrània també respon a les necessitats d'aigua a la polis ibèrica de Tàrakon (s. VI-I aC). Els romans van aprofitar les surgències del sistema càrstic del subsol: la font dels Lleons (I aC) al costat del camí de la Fonteta (carrer d'Eivissa), la del carrer d'Agustí Altisent, el *cuniculus* d'època republicana per dotar aigua al port, o el santuari de les nimfes del carrer de Colom. En època imperial es va portar aigua de les conques fluvials del Francolí i el Gaià, amb almenys dos aqüeductes.

Del Francolí venia de la riba esquerra del riu, des de Puigdelfí. Es construeix entre els segles II-I aC i sembla abandonar-se en època d'August. Ja a mitjan segle I, possiblement en època flàvia, es recupera part del traçat i es porta aigua des del torrent de la Fonollosa poc abans d'arribar al Francolí, al terme de Vallmoll. Li hem d'associar el famós Pont del Diable o de les Ferreres.[1]

Del Gaià hi ha també una primera conducció que s'ha denominat *aqua Augusta* que naixia a Puigpelat i es data en el canvi d'era. Posteriorment s'enriqueix amb aportació d'aigua des del Pont d'Armentera. A finals del segle XVIII es va recuperar bona part del seu recorregut per tal de proveir la ciutat.

A partir dels segles IV i V, el sistema d'aqüeductes entra en crisi i comencen a documentar-se cisternes i pous. Però encara es construeixen petits conjunts termals o es repara el paviment impermeabilitzant del Pont del Diable.[2]

---

1. López, J.; Puche, J. M. «Nuevas investigaciones sobre los acueductos romanos de Tarraco." *Patrimonio de la obra pública y de la ingeniería civil. Cuenca, Toledo y Madrid, 26-29 de septiembre de 2023*. Toledo: Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, 2023: 249-256.

2. Aquilué, X. et al. *Tàrraco. Guia Arqueològica*, Tarragona; Mèdol Edicions 1999.
Menchon, J. *Carreus, columnes, inscripcions… i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval.* Barcelona: Patrimoni 2.0 2021: 104-114.
Prada, J. L. (coord.). *Memòria d'investigació – informe final: estudi i anàlisi dels materials, susceptibles de datació, emprats a l'aqüeducte de Tàrraco,* Barcelona 2015, inèdita.

◆ 2. Una ciutat medieval que té set

Després de la invasió araboberber del 713-718, *Terracona* deixa de funcionar com a ciutat i acaba convertint-se en un poble, un llogarret en una zona de frontera, fins que es recupera la vida urbana (s. XI-XII).

Amb tot, els textos islàmics parlen d'una *chora* de Tarraqūna amb regadius. An'mad ar-Razí (s. X) diu que «ha muy buen termino e fermoso, e rregantio e conplido de muchos Frutos». Al-H'imiarí (s. XV) parla de «molins construïts pels antics, que giren quan bufa el vent i paren amb ell» i el *Dikr bilad al-Andalus* en cita d'altres de moguts per l'aigua de mar. Cal, però, desmentir per exemple que el pont del Diable es reparés en temps d'Abd ar Rahman III.[3]

Restablerta la ciutat entre finals del segle XI i el primer terç del XII, es palesa la utilització de l'aigua per a us agrícola i també com a font d'energia. En algun cas, com en el pont de les Caixes (Constantí), es reforma un aqüeducte romà, el de la vil·la de Centcelles. A la ciutat també es coneixen equipaments, per exemple uns banys antics documentats al segle XII.[4] També es detecta l'aprofitament de la claveguera del recinte de culte imperial, que ara condueix les pluvials de la catedral.

El proveïment d'aigua de la Tarragona medieval es feia a través de cisternes, com el gran dipòsit —potser romà— del claustre. Cal sumar-hi pous

---

3. BRAMON, D. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Vic: Eumo, 2000, § 50: 50; § 131: 122-123.
HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; MORERA LLAURADÓ, E. *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana*, Tarragona, 1893, apèndix 3: 75-79.

4. BLAY, J.; ANTON, S. *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona. Anàlisi i estratègies d'intervenció*, Tarragona: Diputació de Tarragona, 2001: 581-582, 634-635.
ESPAÑOL, F. "Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica". *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 1 1980: 231-254.
MACIAS; J.M; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. "De topografia urbana cristiana de Tarragona, a propòsit de dos documents medievals". Hispània i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, 1997: 939-953.
RECASENS, J. M. *L'aigua a Tarragona. De la romanització a la industrialització.* Tarragona: Arola, 2011:53-54.
REMOLÀ, J.A.; ALIENDE, P.; ROIG, J. F. "L'aqüeducte del pont de les Caixes i la vil·la romana de Centcelles (Constantí, Tarragonès)". *Tribuna d'Arqueologia*, 2009, Barcelona: Generalitat de Catalunya: 187-211. De manera resumida; MENCHON, J. *Carreus, columnes, inscripcions… i pedres trencades a Tarragona*. op. cit. passim.

i fonts, com ara el pou de la Torre del Port (prop de la plaça dels Carros) i que servia per als vaixells. Un exemple potser ja d'aquesta època és la *fuente ascendente*, ja documentada el 1732 i que era al carrer Sant Llorenç.

A la plaça de la Font hi ha el pou ciclopi que va generar el topònim que dona nom a la plaça. S'havia considerat prehistòric, però de fet es va manar obrir el 1369 sota els auspicis de l'arquebisbe de Clasquerí. Baixava per la duríssima molassa calcària fins a 47 metres de profunditat i mai no va acabar de funcionar prou bé. Va implicar una construcció lenta i penosa, i força cara, que va endeutar la ciutat fins al segle XVI. Durant les excavacions del pàrquing de la plaça de la Font (1995-96) es van localitzar part del brollador i el pou.[5]

Per solucionar la manca d'aigua es va estudiar portar-la a la ciutat de la font de les Morisques o Llorito. Coneixem cinc projectes no reeixits, ja fos per la dimensió, les condicions o el finançament: el de 1433, dut a terme per Berenguer Solà i Marc Cases; el de 1434, impulsat per Arnau Negre de Verefull o Joan Soler d'Alzira; el de 1451, obra dels olotins Guillem Març i Pere Pujol o bé pel sagristà de la catedral Guillem Vives. Però no va ser fins al segle XVII que es va construir un aqüeducte de fusta que després es va substituir per un d'obra sobre arcades, on en època romana probablement n'hi havia hagut un altre. Era una empresa complicada econòmicament i tècnicament, ja que el brollador devia estar aproximadament a 77 m s.n.m. i calia salvar amb sifons una topografia complicada fins a arribar a la cota 62-63 m s.n.m. del Pla de la Seu.[6]

---

5. Cortiella, F.; Sanmartí, M. *Actes Municipals 1384-85, 1385-86*, Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1986: 104.
Recasens, J. M. *La ciutat de Tarragona*, Barcelona: Editorial Barcino, 1975, vol. 2: 353-355.
Tubilla, M. "Plaça de la Font". A. Cortés, R. (ed.) *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2000: 45-57.
Balart, Ll.; Menchon, J.; Salom, C. "Aportacions al coneixement del Recinte de Culte Imperial de Tàrraco: clavegueram i accesos sota el Pla de la Seu". *Tarraco Biennal. 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August.* 26-29 de novembre de 2014, Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, vol. II, 2015: 197-204.

6. DD.AA. *El món de l'aigua. Història de l'abastament d'aigua a Tarragona*, Tarragona: EMATSA, 1998: 54-55.
Duran, E. (ed.). *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*. Barcelona: Curial, 1986: 212.
Pons d'Icart, Ll. *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Tarragona, 1572 (reimpressió 1981): 212-213.

◆ 3. El Rec Major: una sèquia medieval

També conegut com el Rec dels Molins, no en tenim gaire dades documentals, i és possible que aprofités un sistema hidràulic romà. Tot i que Morera Llauradó pensa en un origen islàmic, la primera referència és de 1276. Recasens el documenta el 1385 i es torna a citar el 1434. L'any 1436, el desguàs a mar causava alguns problemes pel cabdal. El 1446 se'n va demanar l'ús per a particulars. El recorregut es descriu el 1531. M. Muntanya i F. Escatllar en van proporcionar dades documentals d'època moderna i contemporània. Indirectament apareix en els dibuixos d'Anton van den Wyngaerde de 1563 quan marca els molins de la part baixa de la ciutat. I també se cita al *Llibre de les grandeses* de Pons d'Icart quan per exemple parla de l'antuixà del Rec Major.[7] El seu recorregut es marca en la cartografia de la ciutat, començant pel plànol de Calbet conservat als Arxius Nacionals de França i passant pel de l'*apuntamiento* de 1641 o per altres com el de l'atles del marquès d'Heliche (1655).[8]

Recasens, J. M.: *La ciutat de Tarragona… op. cit*. vol II: 353

Recasens, J. M.: *L'aigua a Tarragona… op. cit.*: 57-59, 63-65, 71-83.

7. Duran, E. op. cit.: 224.

Morera, E.: *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos*, Tarragona, 1894: 300.

Muntanya, M. T.; Escatllar, F.: *Tarragona: una passejada pel terme, una retrobada amb la gent. Onomàstica tarragonina amb anotacions multidisciplinars*, Tarragona: Arola Editors, 2007, vol. I: 468, vol. II: a42-148.

Recasens, J. M. *La ciutat de Tarragona…* op. cit.: 396.

Recasens; J. M. *L'aigua a Tarragona…* op. cit.: 53-54.

8. Cristòfol Escorsa, P. "Els plànols i dibuixos dels 'apuntamientos', una font gràfica de la Guerra dels Segadors". *Butlletí Arqueològic*, 38-39, 2016-2017: 209-223.

Gabriel, R.; Hernández, E. "Un plano de Tarragona de 1643". *Butlletí Arqueològic* 8-9, 1986-87: 245-254.

Macias, F. "II.8. Tarragona". *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*. Madrid: El Viso, 1986: 174-180

Sánchez Rubio, C.; Testón Núñez, I.; Sánchez Rubio, M. R. *Imágenes de un imperio perdido. El atlas del marqués de Heliche. Plantas de diferentes plazas de España, Italia, Flandes y las Indias*, Badajoz, Caja Badajoz, 2004.

Terrado, P. *Ciutat, port i territori. Cartografia històrica de Tarragona (s. xvii-xix)*. Tarragona: Autoritat Portuària, 2021.

4. Geomàtica del Rec Major

El Rec Major va ser de vital importància en èpoques passades per a l'abastiment d'aigua de la ciutat. Actualment només en queda un tram d'uns 1.250 m a la seva part inicial que s'usa com a rec, i la resta ha desaparegut sota la ciutat urbanitzada.

El treball de fi de grau realitzat per un dels autors[9] ha tingut com a objectiu recuperar les dades cartogràfiques i posicionals de l'antic traçat per tenir-les en compte en futures actuacions i veure la diferència de traçats al llarg del temps. A més, s'ha revalorat el concepte de geomàtica[10] i reivindicat la figura del professional en projectes de geoinformació.

El treball ha consistit en la realització de diversos aixecaments topogràfics amb metodologia GPS i clàssica, catalogació, escaneig i georeferenciació de cartografia dels arxius històrics, explotació de cartografia vectorial, creació de geodatabases, explotació de les dades i publicació del traçat final del Rec Major a Internet.

El Rec Major discorre a cel obert pel marge esquerre del Francolí, amb origen a 6 km aigües amunt de la desembocadura, i passa entre els horts cap a Tarragona (fig. 1). La importància del Rec Major va fer que el 1945 es reunís per primera vegada la Junta d'Aigües del Francolí, i anys abans (1936) es va constituir la *Comunidad de Regantes de las Huertas de Tarragona*, que agrupava diversos propietaris per a la gestió de les aigües que circulaven per les mines i sèquies.

Fins als anys seixanta del segle XX creuava la ciutat i arribava al port, quan va tancar la fàbrica de farina al carrer de Sant Miquel. Anteriorment ja se n'havien canalitzat diversos trams. A la cartografia de 1940 s'observa com discorre de forma contínua fins la plaça de braus; i encara el 1970 trobem una canalització subterrània a la plaça Imperial Tàrraco.

A partir de llavors, amb la prolongació del que avui és la Rambla Nova cap a l'hospital Joan XXIII es destruí una altra part del Rec. Ja al segle XX, la urbanització de la zona nord-oest de l'hospital va confinar el Rec Major a la zona d'horts situada entre l'autovia i l'autopista AP-7, i ara desguassa al

9. ALARCÓN, V. *Geomática del Rec Major de Tarragona*, Lleó, Universidad de León, treball de fi de grau, 2015, inèdit.

10. La paraula "geomàtica" és un neologisme de 1981 (Canadà) i fa referència a la combinació de l'estudi de la terra amb les tecnologies informàtiques. És un nou paradigma que es refereix al conjunt de disciplines que tracten de l'adquisició i difusió d'informació espacial georeferenciada, com ara la topografia, la fotogrametria, la geodèsia, els sensors remots, la cartografia o el GIS, com també qualsevol forma futura de capturar dades i difondre-les.

clavegueram municipal. La construcció del viaducte d'aquesta autopista va destruir les restes originals de la captació d'aigua. Cal tenir en compte que des de finals del segle XIX, l'aigua que circula pel Rec Major procedeix de la mina de la Protectora, que baixa des de Puigdelfí pel marge dret del riu. Des de l'estació de la Mina PII surt un sifó que salva el riu i aflora a la llera de la sèquia, i que va comportar l'abandonament del primer tram del Rec.

El titular és la Comunitat de Regants de les Hortes de Tarragona. La junta rectora es reuneix el darrer divendres de cada mes a l'Ajuntament. Antigament, un jurat de regs (tribunal d'aigües) dirimia els conflictes, imposava multes, etc. El 2015 «es donava l'aigua» els dissabtes i diumenges d'estiu i a l'hivern tots els dies de la setmana. Un membre de la comunitat accedeix a les instal·lacions de la mina i obre la comporta per derivar l'aigua des de la Protectora al Rec Major. Quan acaba els temps de reg, es torna a tancar el pas, tot i que s'hi deixa un fil d'aigua (fig. 2).

Anys enrere hi havia un vigilant del Rec Major, el qual donava l'aigua des de l'inici i després passava per totes les particions de terra. Cada propietari tenia assignats uns drets de reg: una hora d'aigua per unitat de dret. Els drets es podien comprar. Si un propietari usava l'aigua quan no li tocava podia ser denunciat i havia de pagar una multa. La partió de l'aigua va acabar a començaments del segle XXI, ja que només queden quatre propietaris regants, de manera que ara hi ha suficient aigua per regar tots alhora.

El manteniment de la infraestructura el fan els pagesos. Antigament, cadascun netejava el tram que passava per la seva terra, però atesa la davallada del sector i el seu envelliment, el manteniment ara és més dificultós.[11]

5. Treballs geomàtics

S'ha treballat la cartografia digital vectorial actual, sèries cartogràfiques en paper dels anys quaranta i seixanta del segle XX, mapes antics dels arxius històrics i dels serveis tècnics d'Urbanisme de l'Ajuntament de Tarragona.

5.1. Inventari i escaneig de documentació de l'arxiu municipal

L'arxiu de plànols dels serveis tècnics s'ha informatitzat i s'han escanejat 14 expedients en format .JPG a 150-200 pp. De l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT) es van consultar 24 documents, entre plànols, perfils i reversos. Per completar la recerca, s'ha consultat el Registre de Planeja-

11. Entrevistes al Sr. Manuel Alarcón Montero, antic vigilant del Rec Major a la dècada dels anys cinquanta del segle XX i vocal de la Comunitat de Regants, el Sr. Josep M. Huvet.

ment Urbanístic de Catalunya, el POUM vigent i el repositori de memòries d'intervenció arqueològica del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (fig. 3).

5.2. Georeferenciació dels documents cartogràfics

Cada document s'ha georeferenciat amb coordenades UTM oficials en el sistema ETRS89 a partir de cartografia vectorial del cadastre, sèrie cartogràfica municipal de l'any 1984 a escales 1:500 i 1:1000 (Tracasa); la cartografia topogràfica a escala 1:5000 de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), i la cartografia topogràfica a escala 1:1000 de l'ICGC (vols de 2005 i 2010). Aquesta darrera és oficial i incorpora les especificacions tècniques. El número mínim de punts de control ha estat de 10 per cada element cartogràfic (fig. 4).

5.3. El cadastre topogràfic i parcel·lari

Es georeferenciaren 4 fulls del cadastre topogràfic parcel·lari (catastrón) de 1940 i 1942. Posteriorment s'obtingué tota la línia digitalitzada del Rec Major en coordenades oficials per ser comparades amb la resta de línies. Els plànols originals (Arxiu Històric Provincial de Tarragona, AHT) es van digitalitzar i tractar en format .JPG de 300 ppp.

Es va testejar la mètrica dels fulls amb el programa Autocad i es va comprovar que entrava en tolerància. Amb el programa tcpMDT d'Aplitop, es va relacionar la cartografia de referència i la del plànol a transformar, tot seleccionant parells de punts coincidents en la imatge i la cartografia. S'aplicà el mètode de transformació Helmert de forma reiterativa i es van anar eliminant els punts que sortien de tolerància. Es va admetre un error mitjà quadràtic menor a 0,4 metres.

Un cop acabada la georeferenciació, els fulls van quedar superposats a la cartografia base i ja es podien digitalitzar amb qualitat mètrica els trams del Rec Major en coordenades cartogràfiques oficials. Les polilínies es van codificar i així es va obtenir cada porció diferenciada en funció de la del full, i se li va poder assignar un paràmetre de qualitat en funció de l'error mitjà quadràtic de la transformació. Es va fer també en tots els altres plànols. També es va crear un arxiu repositori on es va incorporar cada porció digitalitzada a la seva capa corresponent. Posteriorment, l'arxiu es va exportar ser poder-lo incorporar en un programa SIG.

5.4. La sèrie cartogràfica 1957-59

Consta de 62 fulls a escala 1:500 elaborats entre els anys 1957 i 1961 i marcava zones on es preveia que hi hauria desenvolupament urbanístic. Conté abundant toponímia i anotacions posteriors: és un excel·lent retrat del territori en aquell moment. Les imatges es van escanejar en format .JPG de 150 ppp.

5.5. Cartografia de l'Arxiu Municipal

Es va treballar amb 22 documents cartogràfics de l'AHCT. Es van georeferenciar els plànols més moderns com a suport per a cartografies més antigues. L'EMQ havia de ser menor que la apreciació visual a escala del plànol, és a dir EMQ>0,2 mm*E, essent E el denominador de l'escala.

Va ser dificultós georeferenciar plànols amb grans canvis territorials, especialment en els de més detall on no apareixia gaire informació. Per contra, en alguns es van poder obtenir altres dades molt interessants, com ara línies de fortificacions. Altres no oferien suficients punts identificables o presentaven tal distorsió que es van descartar.

5.6. Explotació de cartografia vectorial

De les bases cartogràfiques es va extreure tota la informació del Rec Major per poder comparar-la amb les vectoritzacions realitzades a l'apartat anterior: cartografia vectorial del cadastre; sèrie cartogràfica de 1985 a escales 1:500 i 1:1000 (Tracasa) i cartografia topogràfica a escala 1:1000 de l'IGCC (vols dels anys 2005 i 2010).

5.7. Aixecament topogràfic

Es va realitzar un aixecament usant diferents metodologies en funció del terreny, dels elements a capturar i de la densitat de la vegetació. Es va usar el sistema de coordenades ETRS89 i l'alçada ortomètrica a partir del geoide EGM08D595. Es va dur a terme un aixecament topogràfic mitjançant estació total en el primer tram per poder ubicar les possibles restes del Rec i una infraestructura que podria coincidir amb les restes d'una comporta de reg. La resta de trams s'aixecaren amb GPS centimètric amb tècniques de càlcul postprocés en 4 punts per tal d'enquadrar una poligonal. També es va dur a terme un aixecament en temps real amb el servei VRS-RTK de l'ICGC en 66 punts del fons del Rec Major, els costats i les diverses construccions (murets, comportes...).

Es van implantar un total de 9 estacions mitjançant claus d'acer. La poligonal es va observar amb estació total aplicant el mètode Moinot, i es va compensar per mínims quadrats, amb l'obtenció d'errors de tancament de 0,06 m. Amb Autocad es van dibuixar i codificar les línies que representen la llera del Rec per incorporar-les al fitxer repositori. També es va calcular el perfil longitudinal actual (fig. 5).

5.8. Creació de la geodatabase

El repositori de les diferents línies es va crear amb el programade codi obert QGIS. En el mateix projecte vam poder carregar totes les imatges georeferenciades que es van obtenir en els procediments dels apartats anteriors per poder comparar els diferents registres entre sí. La taula repositori conté els següents camps: Text, EMC, ESCALA, FONT, TITOL, DATA, RM.

De cada tram es va seleccionar la línia que presentava un millor error mitjà quadràtic i es va comprovar que connectés correctament amb els següents trams. Per al primer tram, les dades més acurades van ser les derivades del catastrón, amb un EMQ=0,306; per al tram dels horts, la cartografia topogràfica de l'ICGC, amb una tolerància planimètrica de 0,2 m per al 90% dels punts. A l'eixample de la ciutat, la millor dada va ser la sèrie de 1957-59, amb un EMQ=0,26. Al tram final, d'un plànol dels serveis tècnics municipals vam obtenir un traçat amb un EMQ=0,181, que a més a més proporcionava informació altimètrica. Tots els trams seleccionats es van refondre per formar un únic traçat del Rec Major en un fitxer amb format SHP, que va ser el que es va usar per publicar-lo.

5.9. Publicació del resultat a Instamaps

El mapa amb el traçat del Rec Major s'ha fet públic a la plataforma Instamaps oferta per l'ICGC per a la seva màxima difusió.[12] Permet l'explotació de la geodatabase que acompanya el fitxer SHP: accedir a les dades, capturar imatges del mapa, canviar el mapa de fons, imprimir-lo i descarregar-ne un fitxer georeferenciat.

VICTÒRIA ALARCÓN COMPANY
Ajuntament de Tarragona - valarcon@tarragona.cat
JOAN MENCHÓN BES
Ajuntament de Tarragona - jmenchon@tarragona.cat

12. <https://ja.cat/recmajor>

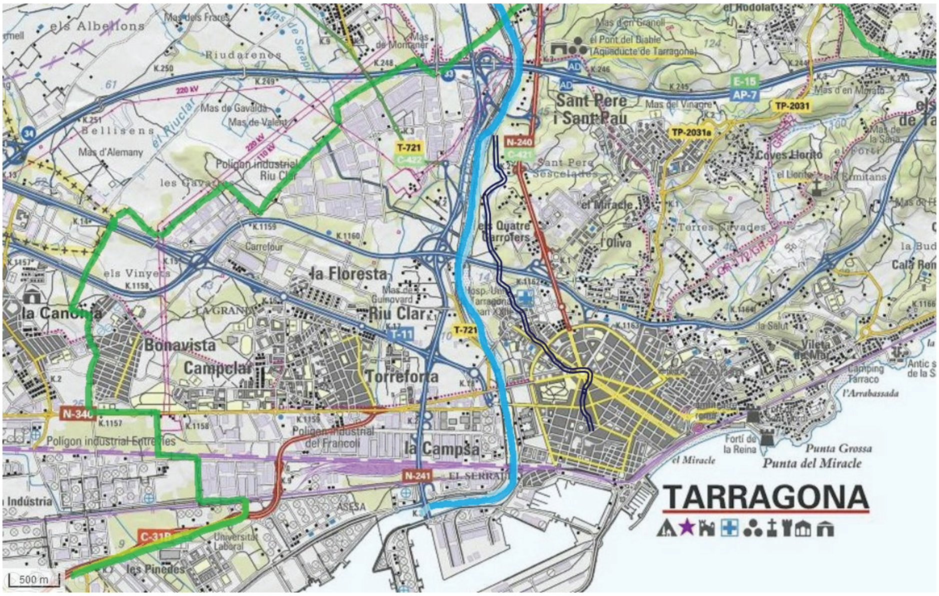
TARRAGONA
els Albellons
Riudarenes
Bellisens
Mas d'Alemany
el Riuclar
Polígon industrial Riu Clar
les Gavarres
els Vinyets
la Canonja
Bonavista
Campclar
la Floresta
Riu Clar
Torreforta
la Campsa
Polígon industrial Entrevies
Polígon industrial del Francolí
Sant Pere i Sant Pau
el Miracle
Coves Llorito
Terres Cavades
l'Oliva
Vileta de Mar
Punta Grossa
Punta del Miracle
l'Arrabassada
el Pont del Diable (Aqüeducte de Tarragona)
Mas d'en Granoll
Mas del Vinagre
Universitat Laboral
les Pinedes
Indústria
N-240
N-241
N-340
C-31B
T-721
T-11
TP-2031
TP-2031a
E-15
AP-7
500 m

Fig. 1

Fig. 2

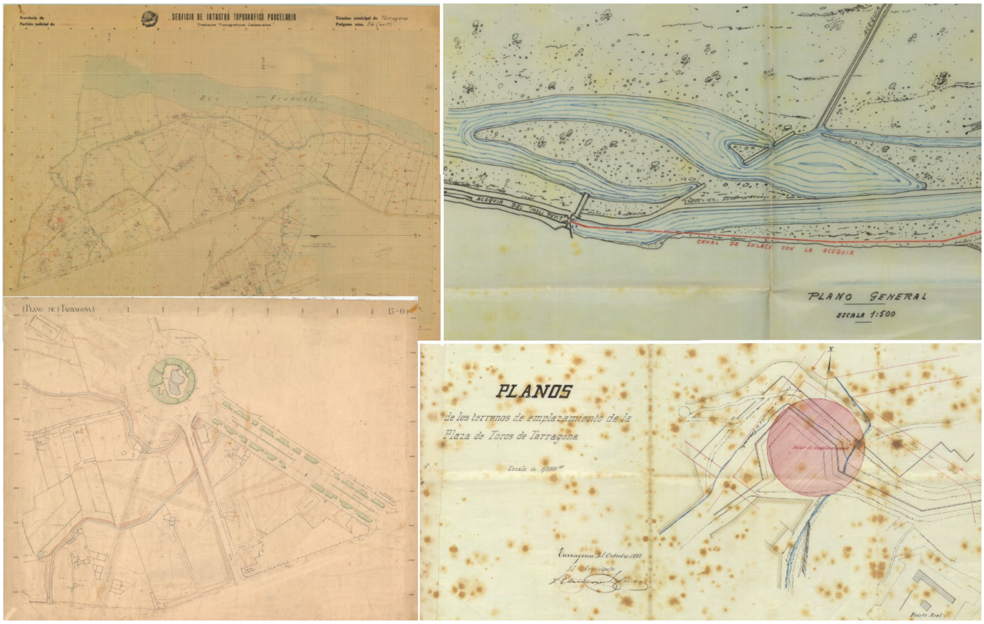
PLANOS
de los terrenos de emplazamiento de la Plaza de Toros de Tarragona
PLANO GENERAL
ESCALA 1:500
CANAL DE ENLACE CON LA ACEQUIA

Fig. 3

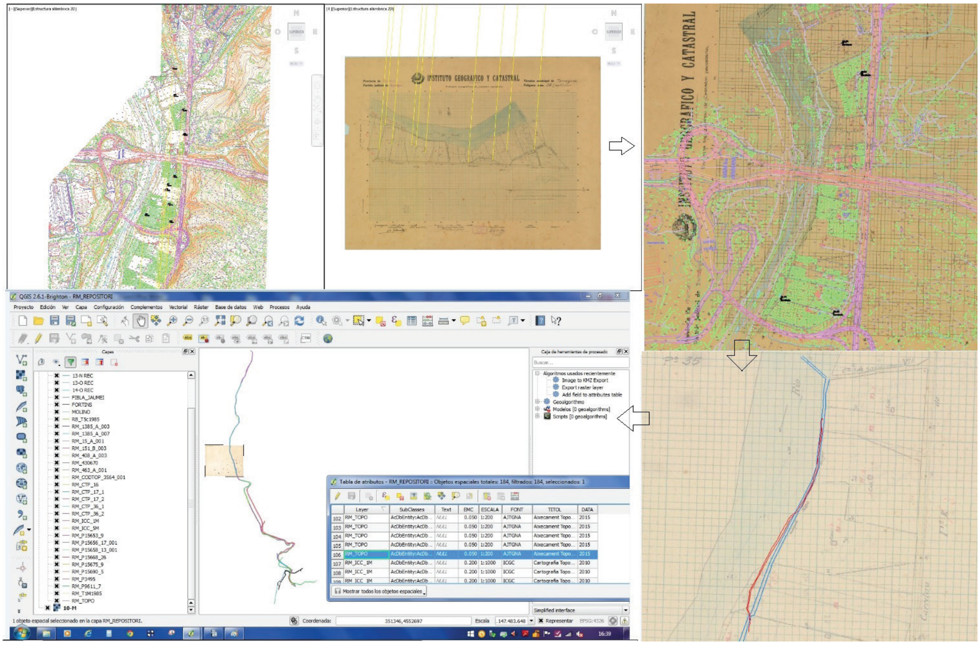
INSTITUTO GEOGRAFICO Y CATASTRAL
QGIS 2.6.1-Brighton - RM_REPOSITORI

Fig. 4

EMATSA
F
25.13
REC1
24.19
F
REC2
24.15
REC3
24.47
l'Adseries
REC4
24.59
REC5
23.88
23,2
REC6
24.16
REC7
23.78
OLI1
24.77
F
REC8
24.72
OLI2
24.53
F
Rec Major
0

Fig. 5

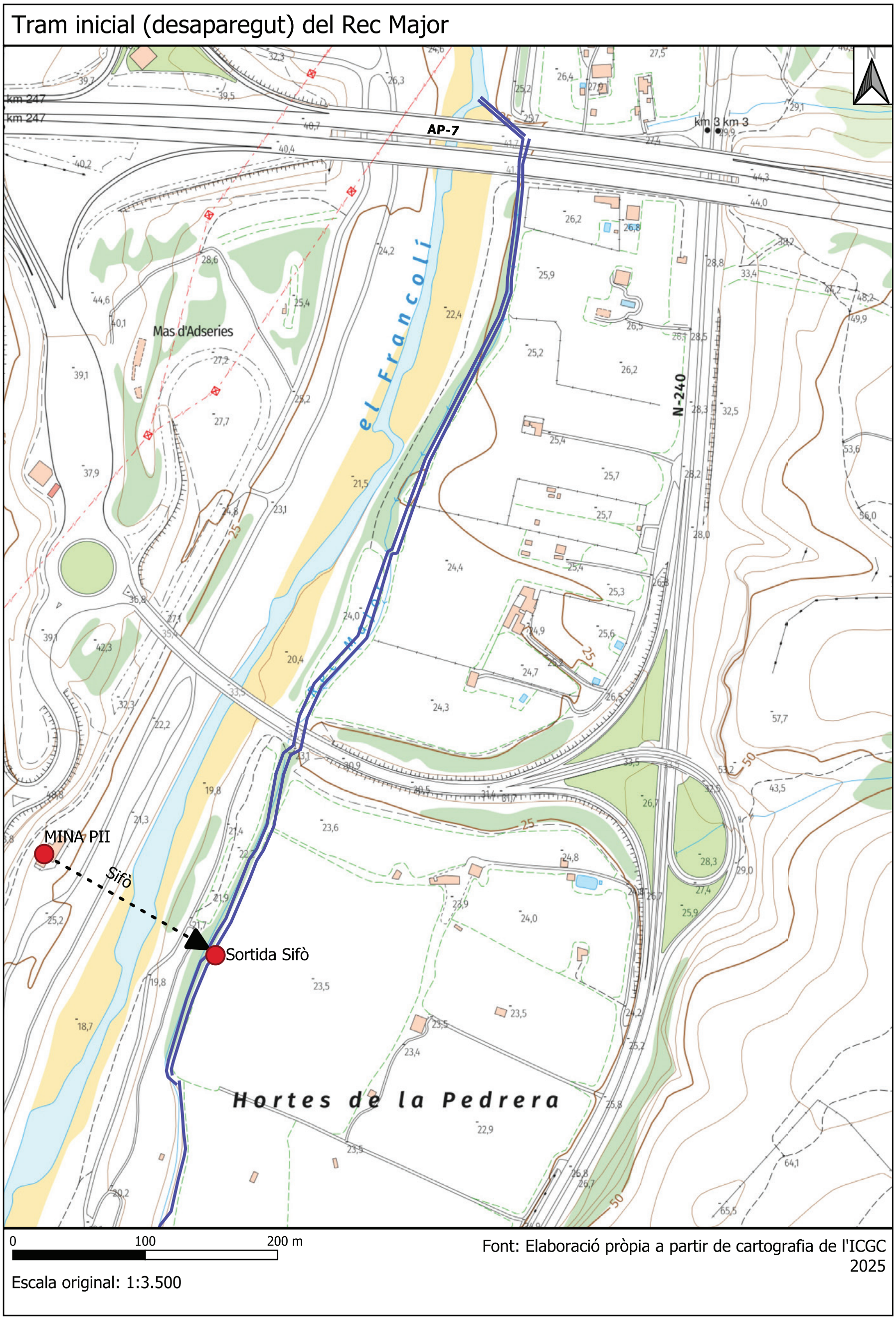

Mapa 1. El riu Francolí a Tarragona amb el traçat inicial del Rec Major.
Font: elaboració pròpia a partir de cartografia del l'ICGC.

Tram actual del Rec Major (Hortes)

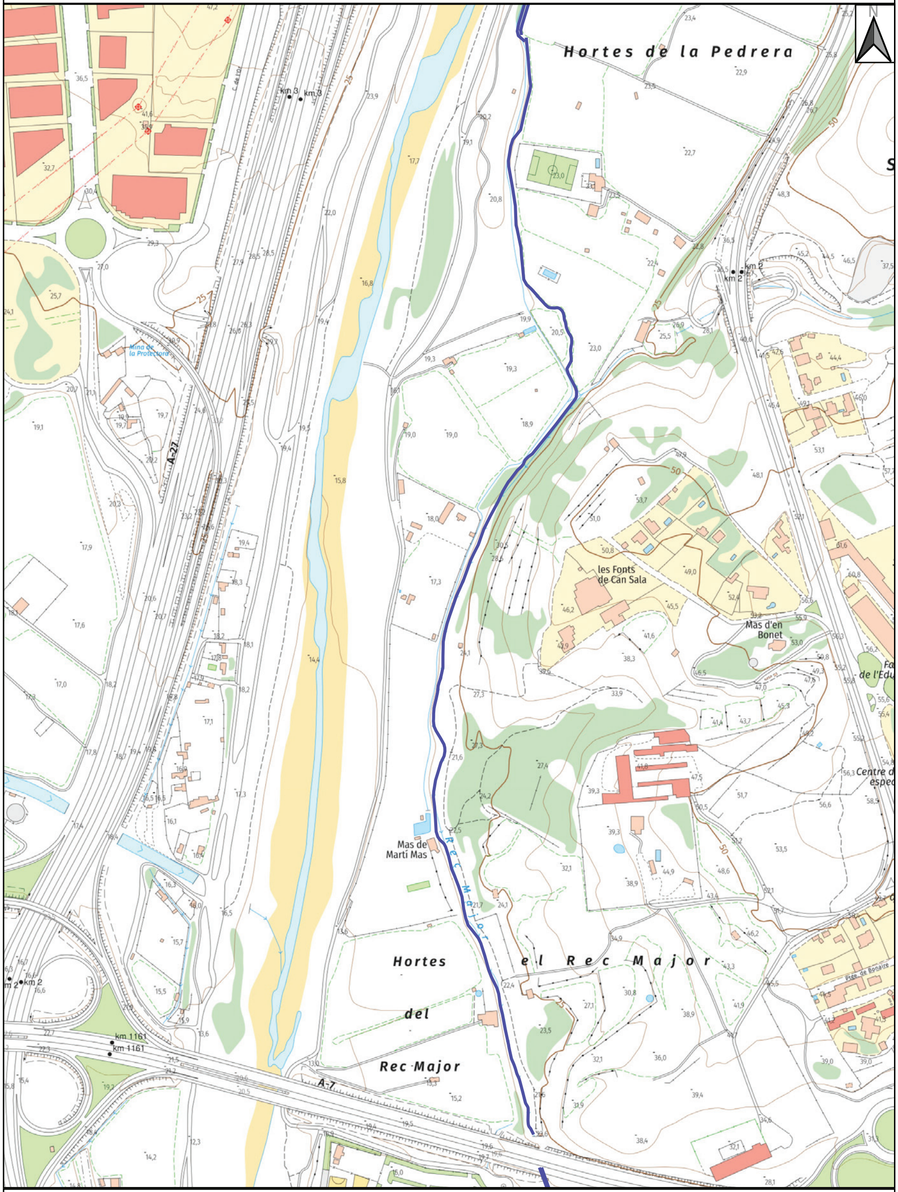

0 100 200 m

Escala original: 1:5.000

Font: Elaboració pròpia a partir de cartografia de l'ICGC 2025

Mapa 2. El Rec Major de Tarragona en l'actualitat.
Font: elaboració pròpia a partir de cartografia de l'ICGC.

Tram desaparegut del Rec Major dins la trama urbana actual

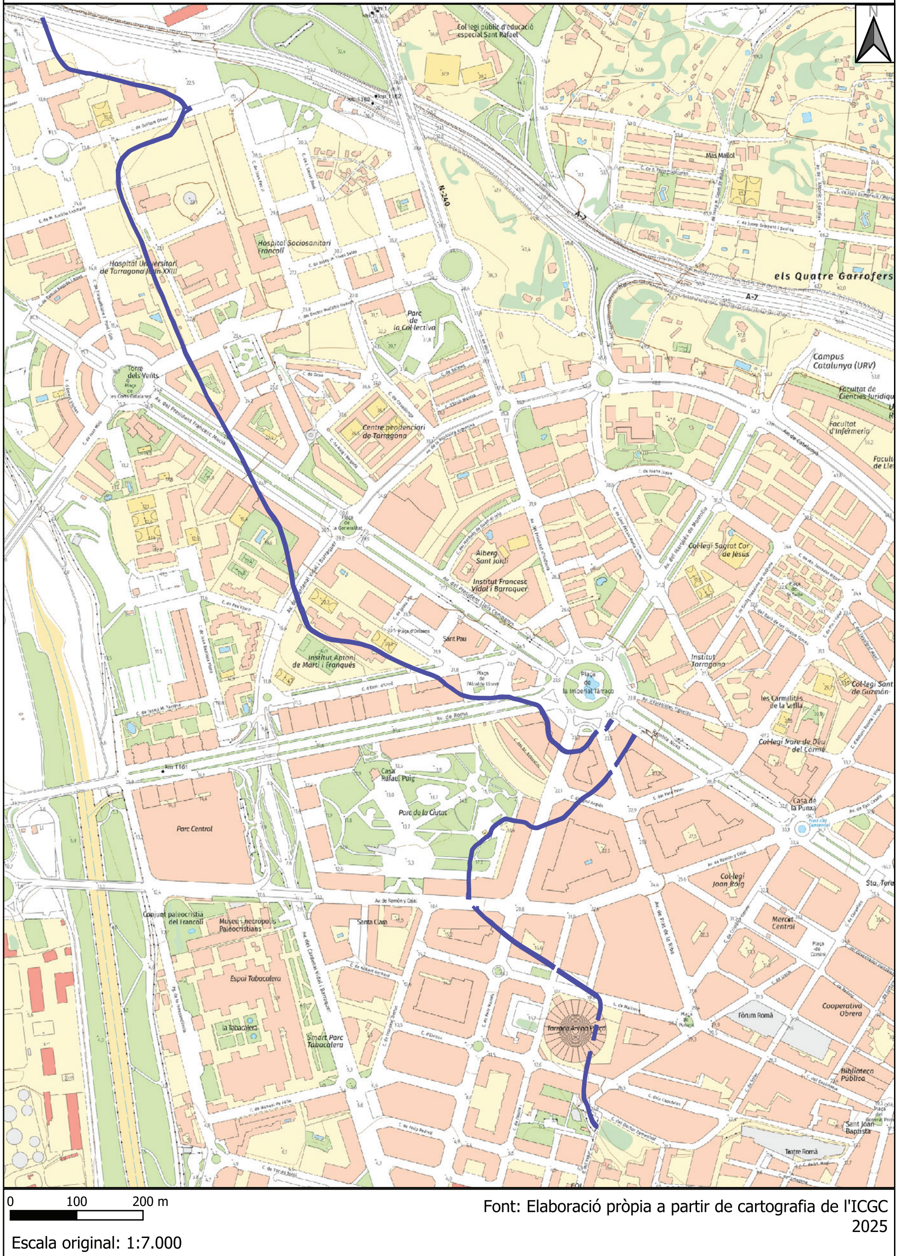

Font: Elaboració pròpia a partir de cartografia de l'ICGC 2025

Mapa 3. El Rec Major de Tarragona desaparegut sobreposat la trama urbana actual. Font: elaboració pròpia a partir de cartografia del l'ICGC.

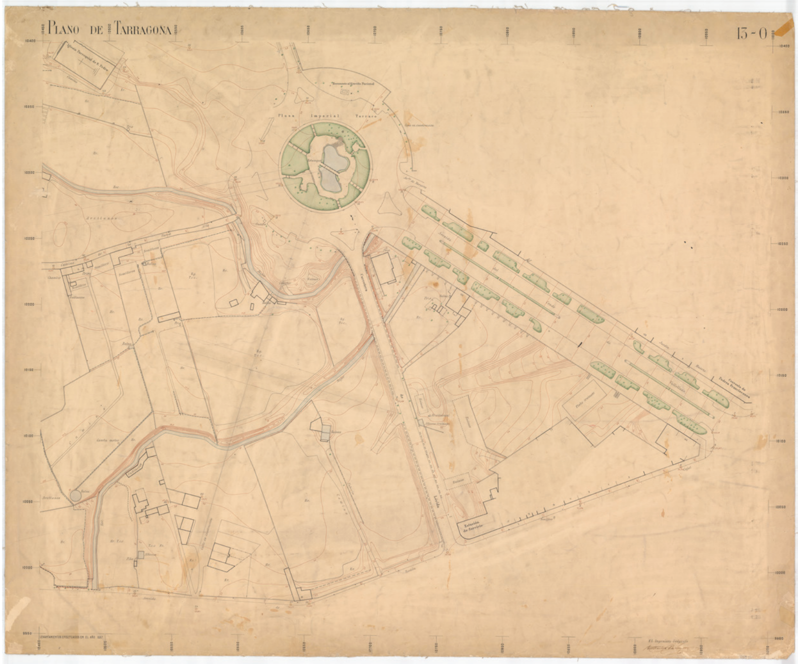

Mapa 13-O de la sèrie cartogràfica 1957-59. El Rec Major l'any 1957 a la zona de la plaça de la Imperial Tarraco. Font: Arxiu dels Serveis Tècnics de l'Ajuntament de Tarragona.

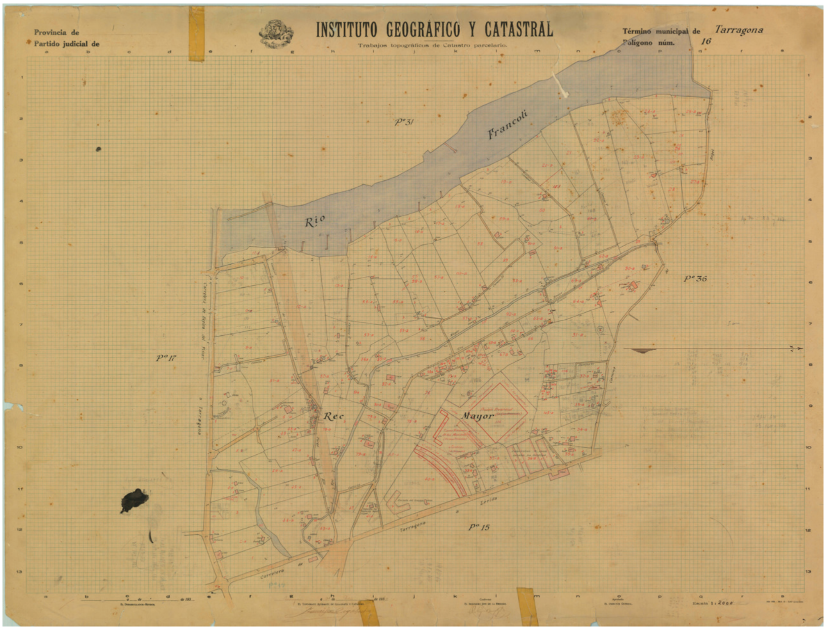

Full 16 del "Catastro topográfico parcelario" de 1940 a la zona de la presó de Tarragona. Font: Arxiu dels Serveis Tècnics de l'Ajuntament de Tarragona.

Plànol de la part baixa de Tarragona l'any 1885 amb el final del Rec Major a la Farinera. Font: Arxiu Històric Municipal de Tarragona.

L'IMPACTE DE LA FÀBRICA DE CHARTREUSE
A LA SOCIETAT TARRAGONINA: BENEFICIARIS O PERJUDICATS?

Mireia Margalef i Alba Gassó

Aquest treball demostra l'impacte de la fàbrica de Chartreuse a Tarragona, establerta per monjos cartoixans expulsats de França el 1903. Va impulsar la recuperació econòmica en una crisi agrícola marcada per la fil·loxera, dinamitzà el sector vitivinícola i generà ocupació. Connectà la ciutat amb mercats internacionals, tot i conflictes comercials i socials. Les guerres, el franquisme i les crisis globals en marcaren el declivi. Malgrat el tancament el 1989, el seu llegat cultural i industrial perviu com a part de la identitat tarragonina.

This work demonstrates the impact of the Chartreuse factory in Tarragona, established by Carthusian monks expelled from France in 1903. It spurred economic recovery during an agricultural crisis marked by phylloxera, revitalised the wine industry and created jobs. It connected the city with international markets, despite commercial and social conflicts. Wars, the Franco era and global crises marked its decline. Despite its closure in 1989, its cultural and industrial legacy endures as part of Tarragona's identity.

PARAULES CLAU: Chartreuse, monjos cartoixans, fàbrica, licor, Tarragona

KEYWORDS: Chartreuse, Carthusian Monks, Factory, Liqueur, Tarragona

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Introducció

El Chartreuse és una beguda alcohòlica amb una tradició història que es remunta a inicis del segle XVII. La seva fama a la ciutat de Tarragona i totes les transformacions que va aportar a escala cultural, social o econòmica al llarg del segle XX, fan que l'estudi de la fàbrica instal·lada en aquesta ciutat sigui interessant i el tòpic escollit en aquest article.

Aquest és un tòpic poc estudiat a nivell acadèmic, però la història del licor des dels seus orígens a França i la seva evolució en un caire més general sí que han proporcionat un nombre considerable de bibliografies. Per altra banda, un tòpic relacionat amb aquest licor i que ha sigut font de nombrosos estudis han estat els monjos i la ordre monàstica que va començar a produir aquesta beguda.

En especial s'han analitzat els monestirs cartoixans de la Grande Chartreuse[1] o d'altres com el de Selignac, fundat el 1210 (Gilbert, 1978). També s'ha estudiat el tipus de vida que portaven els monjos productors d'aquest producte, buscant entendre l'esperit de la ordre monàstica[2].

La producció del Licor a Tarragona s'ha estudiat des de diversos punts de vista, a nivell arquitectònic, tenint en compte l'edifici on es van instal·lar (Queralt i Valle, 2006); a nivell social, posant en context el treball i el lleure de la Tarragona del moment (Piqué i Gas, 2019); i a nivell empresarial o productiu de la fàbrica (Serret, Piqué i Alberich, 1991; Pérez, 2021).

Tenint en compte l'estat de la qüestió, s'ha volgut aportar una visió conjunta a nivell tan econòmic, social i cultural del que va suposar l'arribada de la producció a la ciutat de Tarragona, però també com la seva evolució es va veure condicionada pels processos històrics més rellevants del període. Així doncs, l'objectiu és entendre la transformació econòmica que pateix la ciutat i els seus habitants a causa de la instal·lació d'aquesta fàbrica en un període de crisis constants. Es pretén valorar els llocs de treballs generats, però també l'expansió comercial que connectarà Tarragona amb els mercats internacionals.

Per fer-ho, s'han utilitzat diverses fonts primaries i referències bibliogràfiques. S'han consultat diaris de la ciutat com el *Diari de Tarragona* o diaris especialitzats com El Heraldo de la Indústria pertanyents al període d'estudi. Per altra banda, s'ha consultat el fons de la fàbrica de Chartreuse conservat a l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT), per a extreure informació

1. Crawford, V. M.: "The Tragedy of the Grande Chartreuse". *Studies: An Irish Quarterly Review*, 1931, 117-128

2. Steuart, B.: "The Carthusians. Life of the Spirit (1946-1964)", (6), 1951, 13–18

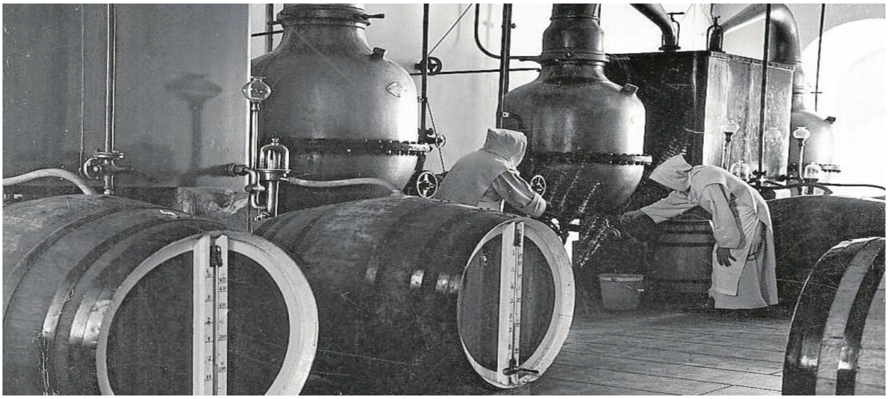

Monjos cartoixans elaborant Chartreuse a la fàbrica de Tarragona.
Extret de: https://www.diaridetarragona.com/tarragona/fabrica-textil-de-licor-y-eoi-la-historia-de-un-emblematico-edificio-de-tarragona-20200113-0045-AHDT202001130045

de primera mà com inventaris, preus o documentació referent a la gestió de la fàbrica.

Bibliogràficament al treball s'han utilitzat referències directes sobre els cartoixans i la fàbrica, però també autors que exposen i argumenten el context econòmic o social per a buscar nexes de connexió entre els esdeveniments generals i els específics de l'empresa.

Chartreuse, l'essència de l'eremitisme en una ampolla

L'ordre de la Cartoixa fou una congregació religiosa de tipus monàstica fundada per Sant Bru a França. Ell i sis monjos més van establir-se en una vall de les muntanyes de Chartreuse, prop de Grenoble l'any 1084, amb el suport del bisbe Hug de Grenoble (1053-1132). A Chartreuse va dur a terme el seu projecte innovador de vida eremítica on proposava viure l'eremitisme en comunitat. El seu estil de vida monàstica estava centrat en la contemplació, solitud i silenci[3]. La comunitat es va anar estenent per França, a partir del 1257, responent a la crida del rei de França, Sant Lluis, per acabar fundant la "Chartreuse de París".[4]

Segles després, l'any 1605, François-Annibal d'Estrées, militar i diplomàtic francès (1573-1670), va entregar un document al monestir que contenia la llista secreta de 130 plantes que formaven el licor de "llarga vida". A

3. Steuart, op. cit.

4. Chartreuse Diffusion, https://www.chartreuse.fr/es/historia/ [Consultat: 27/10/2024]

partir d'aquest moment van començar la seva producció licorera i van anar perfeccionant la recepta. Van passar 150 anys, fins que es va crear la recepta de l'Elixir Vegetal l'any 1764 amb un nou manuscrit: "Composició del Elixir de Chartreuse", conservat al monestir de la Grande Chartreuse. Aquestes receptes primerenques van portar a que l'any 1840 s'elaboressin els nous licors de Chartreuse verd i groc. De forma general aquests es van produir a frança, però hi ha un període de temps on aquests monjos foren expulsats del país i van haver de traslladar la seva producció, aquest és el període que ens interessa.[1]

La raó d'aquest període de trasllat es deu a la seva expulsió de França. Els efectes de la llei Waldeck-Rousseau de 1901 van ficar en risc la presència de moltes ordes religioses a França, entre elles la de la Cartoixa. La llei imposava fortes restriccions a les congregacions religioses, obligant a moltes comunitats a tancar o exiliar-se. Els cartoixans van ser expulsats de la Grande Chartreuse, situada als Alps francesos, i això els va obligar a buscar refugi a Tarragona, aconseguint que la producció no quedés interrompuda durant dècades.[5]

◆ El camí dels monjos cartoixans cap a Tarragona: del dubte a la realitat

La raó de la tria de Tarragona com espai d'acollida es remunta a la dècada dels vuitanta del segle XIX, quan van decidir adquirir un espai fora de França, veient que la situació de les ordes religioses era inestable. Qui els va ajudar a trobar aquesta nova localització va ser José de Muller, productor i exportador de vi francès (1854-1923). Així van adquirir l'edifici de la Fabril Tarraconense, antiga fàbrica de filats i teixits, ubicada a la Plaça dels Infants [6]. Entre la compra d'aquest espai i l'arribada dels pares cartoixans a Tarragona, la fàbrica va patir un incendi l'any 1883 que va malmetre l'espai. Això va permetre fer una primera rehabilitació força important amb millores de l'edifici per al seu nou ús. Al 1901, van constituir una societat anònima amb el nom de *La Unión Agrícola*, amb la finalitat d'explotar el conjunt industrial. [7]

---

5. CRAWFORD, op.cit.

6. GÓMEZ, S. J. R. (2012): "Els Muller, de Tarragona (segle XIX)", *Armoria*. Revista d'informació, anàlisi i recerca de la genealogia i l'heràldica, (1), 2012, 11-16.

7. Revista online: *Fet a Tarragona*. https://www.fetatarragona.cat/2013/09/28/les-quatre-vides-de-la-fabrica/ [Consultat: 27/10/2024]

Logotip. Extret de: Arxiu Històric de Tarragona. AHT330-188

Es van iniciar els tràmits del trasllat els mesos d'estiu del 1902 en un ambient de dubtes. Això ho veiem reflectit al *Diari de Tarragona,* on s'entreveu la indecisió sobre l'establiment: "Las esperanzas concebidas por Tarragona para que viniesen á establecerse aquí los frailes cartujos de la Grande Chartreuse, se han desvanecido".[8]

Tot i les negatives rebudes, el mateix diari va fer una altra publicació un mes després, en la qual ens comuniquen la definitiva instal·lació a Tarragona des de la gran destil·leria de Saint Laurent du pont: "Los Cartujos en Tarragona: Con este título publica toda la prensa pomposos artículos sobre la instalación en esta ciudad de una sucursal".[9]

Així doncs, l'ordre religiosa dels cartoixans va poder arribar a les nostres terres per obrir la seva fàbrica de licors i un convent. Des d'aquell estiu de principis del 1902, l'aparició de l'ordre i la fàbrica de licor era una realitat per la societat tarragonina del moment. Això va donar esperances a la població, la seva arribada suposaria obrir les portes a un gran creixement generalitzat de la ciutat i les persones que hi vivien en ella.

No fou fins al desembre de 1902, uns mesos més tard, que es va començar a fer el trasllat efectiu de productes i maquinària des de França.

> Dice un telegrama de París que los frailes de la «Graud Chartreuse» han tomado sus disposiciones para salir de Francia y dirigirse á España, donde se establecerán con sus industrias de destilería y refinería de alcoholes.[10]

8. *Diari de Tarragona,* 12 de juliol 1902, número 164, pàgina 1.

9. *Diari de Tarragona,* 28 d'agost 1902, pàgina 1, número 204.

10. *Diari de Tarragona,* 3 de desembre del 1902, pàgina 1, número 288.

De la fórmula secreta a la producció massiva: l'acord entre els cartoixans i la Unió Agrícola

El dia 6 de febrer de 1904 els cartoixans van signar un contracte amb la Unión Agrícola S.A. a través del qual es concedia a aquesta empresa l'exclusivitat de producció i venda dels licors, donant-los-hi la fórmula secreta. Es van fixar unes condicions de pagament de caràcter anualsobre les vendes, que estaven destinats a l'orde de Sant Bru.[11] Per aquesta raó, en la documentació oficial de la fàbrica que encara avui es conserva, podem veure com sota el logotip de la Unión Agrícola hi consta *Licor Chartreuse elaborado por los Padres Cartujos*.

Per tal de poder continuar de forma apropiada la producció, a l'octubre 1904, la Unió Agrícola va declarar sota jurament que "ha establecido una fábrica para la producción de alcohol, fabricación de Licores [...] cuyo establecimiento posee los siguientes elementos de fabricación" al Carrer Smith número 55. Els aparells utilitzats van ser adquirits a França i van permetre una gran producció del licor des d'un bon inici. [12]

Adaptació i creixement de la fàbrica en una Tarragona en transformació

Els diaris anunciaven de forma contundent l'impacte que suposaria la seva arribada a Tarragona d'aquesta forma:

> ¿Será tal vez este proyecto de los PP. Cartujos el principio de regeneración de este poco menos que desolado país y un medio poderoso de evitar el aniquilamiento completo del en otro tiempo tan querido Priorato de Scala Dei?[13]

Els pares cartoixans necessitaven per la seva producció una gran quantitat d'alcohol vínic en la puresa més gran i el camp d'especialitat agrícola de Tarragona era i és el cultiu de la vid. D'aquesta manera, la implantació de la fàbrica va suposar per als productors de vi una possibilitat de recuperació després de la devastació que va provocar la fil·loxera, aportant-los beneficis immensos als viticultors.

---

11. PÉREZ, X.: "La Unión Agrícola, empresa cartoixana". A *La presència cartoixana a Catalunya: segles XII-XX*, 149-170, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2021.

12. AHT330-188 (G1) Informe sobre la constitució de la Unión Agrícola S.A. entre els anys 1901 i 1904.

13. *Diari de Tarragona*, 28/8/1902, pàgina 1, número 204.

En tot cas, uns dies després de l'establiment es van produir revoltes. Es va generar una protesta per part d'altres comerciants de licors que demanaven que respectessin les lleis de venda licoreres. Al final es va evitar que acabés sent una manifestació pública generalitzada, tal com explicava Godié, testimoni i periodista del moment. [14]

Al cap d'uns anys veiem a la pròpia documentació de la fàbrica que declaren complir aquestes obligacions:

> El declarante se compromete a cumplir todas las obligaciones que señala el reglamento y á permitir la entrada de la fabrica y almacenes anejos à la misma à tofo Agente de la Administración, tanto durante el dia como durante la noche, facilitandole cuantos datos le fueran reclamados que tengan relacion con la Renta de Alcohol en su parte investigadora, manifestando al propio tiempo haber advertido al dueño de los aparatos la responsabilidad en que incurre por la cesió ó alquiler de los mimos, responsbilidad que, en el caso de ser de su propiedad asume el firmante.[15]

En el mateix document s'observa com a l'octubre de 1904 la fàbrica ja funcionava a ple rendiment. Ja tenien els elements de fabricació necessaris: "cuatro alambiques destilatorios de doble fondo calentados por vapor con cuello encorvado, serpentín de refrigeración [...]".[16]

A partir d'aquest moment els monjos Cartoixans van haver de fer front a un nou mercat licorer espanyol, que es trobava en un moment d'abandó. Per aquesta raó, l'any 1905, es va llençar una gran campanya publicitària per tot el país amb anuncis, articles a diaris i revistes, cartells per establiments publicitaris, façanes, tramvies... inclús es van fer fullets divulgatius per la població.[17]

Les campanyes van ser exitoses i diversos fets ho demostren: la difusió de diverses empreses que intentaven falsificar el licor o la voluntat de canviar el nom del carrer on es situaven. L'any 1914 es publicava això al *Diari de Tarragona*: "Una sección de la calle de Smith, podría rotularse calle de la Chartreuse, porque gracias a los productos de su fábrica, el nombre de Tarragona es conocido en todos los puntos del globo". [18]

---

14. *El Heraldo de la Indústria*,13 de setembre 1902, pàgina 6.

15. AHT330-188. (G1) Informe sobre la constitució de la Unión Agrícola S.A. entre els anys 1901 i 1904.

16. Idem.

17. PÉREZ, op. cit.

18. *Diari de Tarragona*, 10 de gener 1914, pàgina 1, número 9.

Les exportacions reflectides en els fletaments de l'empresa demostren que es van fer lloc ràpidament en el mercat espanyol, exportant a Albacete, Barcelona, Zaragoza, Madrid, etc. Però també de forma internacional a Honduras, Brasil, Andorra, uruguay, Holanda, Amsterdam, Marsella, Liverpool, Londres o Buenos Aires. De fet, entre el 17 i el 23 d'abril de 1926, des del port de Tarragona van sortir caixes de Chartreuse destinades a diversos punts, entre ells New York, Buenos Aires o Havana [19]. El port de la ciutat i la seva expansió són representatius de la importància de la producció licorera de Chartreuse. A inicis dels anys vint la industria de la ciutat depenia en gran mesura del vi, d'empreses transformadores d'alcohol com De Muller i l'elaboració de licors com el dels monjos cartoixans. [20]

Cal destacar que no tots els beneficis van ser destinats a la població tarragonina, ja que hi havia productes que no podien aconseguir a la zona. Un dels productes més importants i més necessaris era el sucre que, de forma habitual, aconseguien de Cuba o Argentina, però era difícil aconseguir divises. Aquesta dificultat es resultat de l'aplicació de un sistema econòmic autàrquic derivat del règim franquista; el control estatal sobre l'economia va fer que l'accés a recursos externs fos limitat i burocraticament complicat.[21] Per aquesta raó, van llogar diversos camps de producció de remolatxa a les províncies de Saragossa i Zamora, d'on extreuen el sucre[22].

Veiem doncs a partir del 1933, que el benefici de l'empresa es dispara arribant a la xifra de 657.600 pessetes a causa de la finalització de la llei seca dels Estats Units. Per la qual cosa, comença una etapa on l'empresa viu un primer moment d'esplendor. Fins i tot, es va arribar a plantejar comprar per 23.000 pessetes la plaça de braus, tot aprofitant que el Banc de Tarragona l'havia posada en venda.[23] Per tant, podem veure com la fabrica es va anar adaptant a les necessitats dels monjos, però també de la demanda, al llarg dels anys que van estar-hi. [24]

---

19. *Diari de Tarragona,* 29 d'abril de 1926, pàgina 5.

20. Piqué Padró, J., i Gas Sancho, B.: "Treball i lleure a Tarragona, ara fa cent anys", 2019.

21. Catalan, J.: "Franquismo y autarquía, 1939-1959", *Enfoques de historia económica*. Ayer, (46), 2002, 263-283.

22. Pérez, op. cit.

23. Revista online: *Fet a Tarragona.* https://www.fetatarragona.cat/2013/09/28/les-quatre-vides-de-la-fabrica/ [Consultat: 27/10/2024].

24. Pérez, op. cit.

Licor en zona de guerra: la col·lectivització més curta de la història

El 18 de juliol de 1936 s'inicia la Guerra Civil Espanyola, iniciant-se la persecució de membres de l'església Catòlica, incloent els monestir i els monjos, de fet diverses cartoixes foren assaltades per milicians republicans. Degut a la vinculació que mantenia la fàbrica tarragonina amb els monjos, aquests efectes també van ésser presents: els empleats de la Unió agrícola van haver d'al·legar davant de les autoritats republicanes, que l'empresa es tractava d'una societat anònima i no d'una institució religiosa. Això els va permetre poder continuar amb l'activitat comercial sense veure's afectats pels moviments anticlericals. [25]

En aquesta etapa de la Guerra Civil on Tarragona seguia sota zona republicana, la fàbrica vivia un moment de precarietat on només podien atendre les comandes republicanes, de fet el licor formava part del subministrament dels soldats d'aquest bàndol. [26]

Per evitar més perills, l'empresa va decidir cessar l'activitat comercial durant el 1938, any en què la fàbrica fou bombardejada.[27] Cap al final de la guerra, van ser diverses les denúncies de les autoritats republicanes i intentaran col·lectivitzar la fàbrica, però l'entrada de les tropes franquistes el dia 15 de gener del 1939 a Tarragona i la posterior instauració del règim van fer que les oficines i la fàbrica reprenguessin les activitats. Això va fer que l'empresa protagonitzés una de les col·lectivitzacions més curtes de la història. [28]

Desafiaments econòmics en un segle convuls: la fluctuació de preus

L'evolució dels preus de la Chartreuse des del primer inventari existent posa de manifest una tendència general a l'alça, marcada per un augment sostingut en el cost de producció i una inflació progressiva, però sempre tenint en compte el context històric canviant d'aquestes dècades, ja que la

25. PÉREZ, op. cit.

26. Idem.

27. Idem.

28. Revista online: *Fet a Tarragona*. https://www.fetatarragona.cat/2013/09/28/les-quatre-vides-de-la-fabrica/ [Consultat: 27/10/2024].

fabricació d'aquest licor a Tarragona, viurà en un període polític i social molt variable.

Des de la instauració de la fàbrica i al llarg de la primera dècada del segle XX presenciem una etapa pròspera per l'augment continuat de vendes. L'esclat de la Primera Guerra Mundial l'any 1914 capgirarà la situació. Els anys anteriors a aquests esclat, els beneficis anuals eren d'unes 300.000 pessetes, però a partir de l'inici de la guerra comencen a baixar. De fet arribaran a l'any 1918 amb un benefici de només de 18.150 pessetes. Un cop acabat el conflicte s'experimenta una lenta i llarga recuperació, que no veurem reflectida fins el 1933.[29]

L'abolició de la Llei Seca dels Estats Units donarà pas a que els beneficis comencessin a pujar. Però, la situació ja inestable del país acaba provocant l'esclat de la Guerra Civil Espanyola. S'inicià una època de precarietat, en la qual ja s'ha entrat en detall. La Segona Guerra Mundial (1939 - 1945) afectarà també en les vendes, però no de forma tant negativa com la gran guerra. És més, un cop acabat l'enfrontament el benefici de l'empresa l'any 1945 és de 446.022 pessetes. [30]

A inicis de la dècada dels cinquanta la societat anònima Unión Agrícola viurà una època de crisis i fortes pèrdues financeres que provocarà l'ampliació del seu capital i el llançament d'una nova campanya publicitària, per tal de millorar les vendes. Això serà efectiu, ja que estem davant d'un signe de millora econòmica, reflectit en l'augment del percentatge que correspon als monjos cartoixans, l'any 1956 rebran per part de la fàbrica 600.000 pessetes. [31]

A partir del final de la dècada dels cinquanta, ens trobem amb una tendència estable a nivell productiu i econòmic amb la fi del període autàrquic imposat pel règim franquista i l'inici del pla d'estabilització econòmic a partir del 1959. Aquest pla ajudarà a la instauració d'unes condicions necessàries pel manteniment d'un procés de desenvolupament industrial, associat a la millora dels nivell de vida, que veurem reflectit a la fàbrica d'estudi.[32]

Malgrat això, el 23 de gener del 1964, en una documentació de la pròpia empresa extreta de l'arxiu, s'explica que va arribar un moment en què la destil·leria va decidir començar a tancar alguns espais:

---

29. Pérez, op. cit.

30. Idem.

31. Idem.

32. Catalan, op.cit.

> Teniendo el propósito de proceder a su inutilización, por césar en esta industria, interesa de V.S. se sirva concederle la autorización para efectuar su desguace y, una vez verificado, darla de baja definitiva del Registro de Destiladores de alcohol vínico.[33]

És en aquell moment, doncs, que admesa la instància i seguint els tràmits reglamentaris, serà el mateix inspector d'alcohol el que presenciarà el desballestament d'una part de la fàbrica, donant així baixa a part de la Chartreuse S.A.E. del registre de fabricants d'alcohol destil·lat.

Just un mes després, a la mateixa documentació, veiem que es va rebre a l'oficina ubicada al carrer Smith número 55, una resposta a la seva necessitat de tancar una part d'aquesta empresa:

> Personado el inspector de alcoholes, azúcares, achicoria y cerveza de esta provincia, Don Pelegrin Viader Alemany, en la fábrica de destilación de alcohol vínico de Chartreuse S.A.E., situada en la calle Smith número 55, y a presencia del Director de la fábrica, Don Luis Gignoux Ricard, se procede al desguace de los siguientes elementos de fabricación. Esta operación se realiza a petición de la empresa interesada por cesar en la industria de destiladores de alcohol vínico.[34]

Cal destacar, que la Unió Agrícola, des de ja feia uns quatre anys, havia perdut la titularitat de moltes finques que encara estaven al seu nom i que varen passar a nom de la Cartoixa de Montalegre. Per tant, només els quedava a nom seu la mateixa fàbrica de Chartreuse de Tarragona que ja es trobava en una fase més evident de decadència. De fet, s'acabarà canviant la denominació de la societat, que va passar a dir-se Chartreuse SAE (Sociedad Anónima Española) i això suposava el final de la Unión Agrícola com a tal[35]. Degut als canvis a nivell patrimonial i el desmantellament de parts de la fàbrica, l'any 1965 faran una revisió de preus. [36]

---

33. AHT330-188. G308. Document on es comunica el propòsit d'utilitzar part de la indústria i efectuar-se el seu desmantellament. 23/01/1964

34. AHT330-188. G308. Acta de desmantellament. 27/02/1964

35. Pérez, op. cit.

36. AHT330-188. G308. Estudi de preus del 25/02/1971.

Licor Chartreuse Groc	Preu actual	Preu nou
Caixa de 12 ampolles de 3/4	1.078' --	1.755' --
Caixa de 24 ampolles de 3/8	1.123' --	1.827' --
Caixa de 40 ampolles de 1/17,5	803' --	1.458' --
Caixa de 180 ampolles de 1/30	1.050' --	1.581' --
Licor Chartreuse Verd	**Preu actual**	**Preu nou**
Caixa de 12 ampolles de 3/4	1.155' --	2.018' --
Caixa de 24 ampolles de 3/8	1.316' --	2.202' --
Caixa de 40 ampolles de 1/17,5	955' --	1.638' --
Caixa de 180 ampolles de 1/30	1252' --	1.880' --

Taula 1. Estudi extret de la documentació de l'empresa per l'estudi d'augment de preus de 1971. Extret de: AHT330-188. G308. Estudi de preus del 25/02/1971.

Al cap de pocs anys, al 1971, es durà a terme un estudi per pujar els preus degut a l'augment de preus de matèries primeres, com alcohol i plantes aromàtics; les pujades de salaris des de la revisió del 1965; i l'increment del preu dels materials per embotellar.[37]

Als nous preus del febrer del 1971 se'ls hi afegirà el "impuesto destinado a la financiación del Régimen Especial Agrario de la Seguridad Social", que pretenia protegir els treballadors del sector agrícola i que actuava sobre productes derivats del cultiu del camp.[38] En el cas del licor cartoixà, va representar entre un 14% i un 20% depenent del tipus de chartreuse.

Des de la dècada de 1970, i en especial a partir del 1973 amb l'estesa *crisi del Petroli*, la venda de Chartreuse va patir un gran descens. La crisis va provocar una gran depressió industrial a Catalunya. Això va provocar una devaluació important de la pesseta, així com també un procés de terciarització. En el moment àlgid de la crisis, la destrucció del sector secundari serà tan intensa que el sector terciari es convertirà en la primera gran font generadora de treball. Aquesta depressió va repercutir molt negativament en el sector industrial, on hi trobem la fàbrica de Chartreuse. [39]

Així doncs, l'anàlisi de la trajectòria de la fàbrica de Chartreuse a Tarragona permet extreure conclusions rellevants sobre els factors que con-

37. Idem.

38. Decreto 345/1971, 25 de febrero, por el que se desarrolla el artículo 7.º de la Ley 41/1970, de 22 de diciembre, que perfecciona la acción protectora y modifica la financiación del Régimen Especial Agrario de la Seguridad Social.

39. Catalan, J.: "La Depressió del darrer Franquisme i la transició democràtica (1973-1986)". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 2013, 367-401.

tribueixen tant a l'èxit com al declivi d'una empresa en un context històric, econòmic i polític canviant.

Tot i els èxits inicials gràcies a l'aprofitament dels recursos locals i la connexió amb el mercat internacional, l'empresa dels cartoixans no va diversificar prou la seva producció ni tampoc anticipar-se als reptes tecnològics i comercials. Per tant, la trajectòria dels monjos en terres tarragonines va estar marcada per diversos esdeveniments polític com les guerres mundials, la Guerra civil i el Règim Franquista, que van provocar un gran impacte negatiu en la producció i la competitivitat.

Chartreuse: el final d'una era a Tarragona 1970-1989

El seu desenllaç va venir marcat per una combinació de factors econòmics i logístics com el reton dels monjos a França al 1970. Després d'alguns canvis legals a França van poder tornar a produir el licor a Voiron, prop del monestir de la Grande Chartreuse, provocant una centralització de la producció. Així, la necessitat de mantenir la fàbrica de tarragona va anar reduint de manera progressiva. [40]

L'any 1978 la fàbrica va començar a saturar-se, provocant un descens de producció i iniciant-se una etapa d'inactivitat. Les instal·lacions van començar a degradar-se i hi va haver les primeres intencions de compra per part del primer ajuntament democràtic l'any 1979 i l'any 1989 va tancar la fàbrica de licors de Tarragona. L'any següent de la clausura, la Generalitat de Catalunya, dins dels seus programes d'augment del patrimoni, va decidir comprar-la. La institució va esdevenir propietària de tots dos monuments; tant la de la Chartreuse de Tarragona com la Cartoixa d'Escaladei. [41]

Reflexions finals

L'arribada dels monjos cartoixans i la seva instal·lació van generar un impacte que va transcendir a escala econòmica i cultural de la ciutat. El projecte va suposar un element revitalitzador en una època marcada per la necessitat d'oportunitats laborals i un impuls econòmic, en especial després de la crisi agrícola que es vivia. La fàbrica va oferir llocs de treball, però també va dinamitzar sectors com el vitivinícola. A més va ajudar a crear una connexió entre Tarragona i el mercat internacional.

40. PÉREZ, op. cit.

41. ALOGUÍN, R.: "Els viatges de la Mare de Déu d'Escaladei". *Butlletí Arqueològic*. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, (42), 2020, 267-278.

El seu desenllaç, propiciat per la centralització francesa i la crisi dels anys 70, suggereix que l'èxit d'una indústria local no només depèn de la demanda del producte, sinó que també de l'adaptabilitat d'aquest als canvis econòmics globals. Era indispensable pel seu manteniment, una gestió local que es sostingués a llarg termini.

La clausura de la fàbrica, va suposar un inici de decadència i es va evidenciar la vulnerabilitat d'una economia massa dependent d'un sol sector, com ja havíem vist en la crisi agrícola que va propiciar la fil·loxera. De fet, aquests tipus d'episodis son recurrent en la història industrial i econòmica; les economies massa dependents d'un sol sector acostumen a patir grans sacsejades davant de les crisis o canvis de mercat, posant en relleu la importancia de diversificar l'economia local per tal de resistir millor les fluctuacions.

En definitiva, la memòria de la Chartreuse segueix viva a Tarragona, demostrat que l'impacte d'una fàbrica va més enllà dels seus beneficis materials. La presència d'aquesta indústria va ajudar a articular l'essència mateixa de la ciutat. Aquest cas l'estudi proposat, ens porta a reflexionar sobre la importància de mantenir viu el patrimoni cultural i industrial local, no només com a record del passat, sinó coma eina per entendre millor com s'han articulat el territori i societat al llarg del temps. La història de la Chartreuse no és un capítol tancat, si no una font de coneixement que enriqueix el present i inspira un futur arrelat a la pròpia història del territori.

MIREIA MARGALEF i ALBA GASSÓ
Universitat Rovira i Virgili

◆ Referències

Aloguín, R.: “Els viatges de la Mare de Déu d’Escaladei”. *Butlletí Arqueològic*. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, (42), 2020, 267-278

Catalan, J.: “Franquismo *y autarquía*, 1939-1959”, *Enfoques de historia económica*. *Ayer*, (46), 2002, 263-283.

Catalan, J.: “La Depressió del darrer Franquisme i la transició democràtica (1973-1986)”. *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 2013, 367-401.

Chartreuse Diffusion. Historia. https://www.chartreuse.fr/es/principal/ [Consultat: 27/10/2024]

Crawford, V. M.: “The Tragedy of the Grande Chartreuse”. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 1931, 117-128.

Gilbert, B.: “Early Carthusian Script and Silence”. *Cisterian Studies Quarterly*, 2014.

Gómez, S. J. R. (2012): “Els Muller, de Tarragona (segle xix)”, *Armoria*. Revista d’informació, anàlisi i recerca de la genealogia i l’heràldica, (1), 2012, 11-16.

Olivé Serret, E., Piqué i Padró, J., i Alberich i Rión, J.: “La Chartreuse de Tarragona : de la fàbrica al convent”, Generalitat de Catalunya, Departament de Governació, 1991.

Pérez, X.: “La Unión Agrícola, empresa cartoixana”. A *La presència cartoixana a Catalunya: segles xii-xx*, 149-170, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2021.

Piqué Padró, J., i Gas Sancho, B.: “Treball i lleure a Tarragona, ara fa cent anys”, 2019.

Queralt, M. i Valle, M.: “Anàlisi, adaptació i canvi d’ús d’edifici històric de Tarragona conegut com la Chartreuse a centre lúdic cultural”, 2006.

Steuart, B.: “The Carthusians. Life of the Spirit (1946-1964)”, (6), 1951, 13–18.

LA RIUADA DEL 10 D'OCTUBRE DEL 1994

Maria Darder i Íria Marín

L'article analitza la riuada que colpejà la demarcació de Tarragona del 10 d'octubre del 1994. Mitjançant diverses fonts, sobretot d'hemeroteca, s'intentarà definir les causes i l'evolució del fenomen, avaluar les seves conseqüències immediates i a llarga durada i les mesures que es van prendre per evitar riuades similars. Els testimonis registrats en les fonts consultades seran imprescindibles per veure com va afectar el fenomen en la societat i com ho van viure els afectats.

The article analyzes the flood that struck the Tarragona region on October 10, 1994. Using various sources, primarily archive materials, it seeks to define the causes and evolution of the phenomenon, evaluate its immediate and long-term consequences, and examine the measures taken to prevent similar floods. The testimonies recorded in the consulted sources will be essential to understanding how the phenomenon affected society and how those impacted experienced it.

PARAULES CLAU:
riuada, Francolí, inundacions, Tarragona, catàstrofe

KEYWORDS:
Flash Flood, Francolí, Tarragona, Catastrophe

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Introducció

La riuada del 1994 o l'aiguat de Sant Tomàs va tenir lloc el 10 d'octubre del 1994 i va afectar especialment la demarcació de Tarragona, on es va produir una ràpida crescuda i posteriorment riuada del riu Francolí. Junt amb la Riuada de Santa Tecla del 1874 o l'aiguat de Sant Lluc del 1930, s'ha convertit en un capítol destacat de la història del territori i encara avui és recordat per la població que el va viure. L'esdeveniment va ocasionar un gran volum de pèrdues materials i una desena de víctimes mortals a Catalunya.

Les riuades a Tarragona no són fenòmens poc freqüents, les característiques climàtiques i la morfologia del territori el fan un espai vulnerable a grans aiguats i riuades, aquestes darreres sobretot a la conca del riu Francolí[1].

Aquest riu neix a la Font Major de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà) i de-semboca 85 km després al port de Tarragona. Durant la seva trajectòria rep diversos afluents, d'entre els que destaca el Brugent, que neix a les muntanyes de Prades i s'uneix al Francolí a l'altura de La Riba. El cabal del riu és irregular, amb temporades de total sequera, però la presència de fortes riuades i l'aportació de grans quantitats d'aigua de les muntanyes de Prades i els afluents porta al seu desbordament de forma més aviat recurrent (1874, 1930, 1994, 2019...).[2]

Aquest article té com a objectius analitzar la riuada del 1994, intentant comprendre quines van ser les causes i avaluar si es podrien haver evitat, examinar el desenvolupament del fenomen i avaluar les seves conseqüències immediates i a llarga durada. D'altra banda, es buscarà quin va ser l'impacte, les zones més afectades i la resposta i actuació per part de l'administració i la societat, a més de l'anàlisi de les fonts utilitzades i dels canvis i protocols que es van generar després per evitar que es repetís. Tot això es durà a terme mitjançant articles periodístics i hemeroteca, a més d'articles científics i històrics i altres fonts d'informació que puguin complementar i donar una major visió del que s'intenta investigar. A més, durant la recerca, s'ha pogut consultar tant materials d'hemeroteca antics, gràcies a l'Arxiu de Premsa Digitalitzada de la Generalitat de Catalunya, com articles de premsa i d'investigació més actuals.

---

1. Gómez, N. (2014, 9 d'octubre). La gran riuada del Francolí del 94: suma de factors i cabals extraordinaris. *3Cat* https://www.3cat.cat/324/20-anys-de-la-gran-riuada-del-francoli/noticia/2498576/#origen=notirelacionada [Consultat el 9 de novembre del 2024].

2. Segura, X. (2024, 19 d'octubre) ¿Por qué el aguacero histórico que desbordó el Francolí puede volver a repetirse? *Diari Ara*. [Consultat el 19 de novembre del 2024].

1. Els antecedents

Durant els dos últims segles, la demarcació de Tarragona havia viscut diverses riuades similars que, en alguna ocasió, van comportar un cost humà més alt que l'episodi que ens ocupa. Com ja s'ha esmentat, dues de les més importants van ser la Riuada de Santa Tecla del 22-23 de setembre de 1874, on es van arribar a comptabilitzar 160 defuncions i 270 cases derruïdes només a les comarques del Camp de Tarragona[3] i l'Aiguat de Sant Lluc del 18-19 d'octubre del 1930, que va comportar-ne 12 víctimes mortals més[4].

Aquests records van estar presents en la població durant la riuada del 1994, especialment entre els que van viure les dues riuades i pateixen per unes conseqüències semblants. Tot i així, quatre dies després de la riuada, alguns dels que encara recordaven l'Aiguat de Sant Lluc, entrevistats pel diari *El Pati* (1983-1996), afirmen que l'episodi que acaben de viure havia estat encara pitjor. Les causes de les tres riuades no deixen de ser les mateixes: un conjunt de factors climàtics i factors més "humans" (com la modificació del territori o la manca d'un pla de prevenció i/o actuació), que provoquen un desbordament del riu i acaben afectant pràcticament les mateixes zones.

D'altra banda, el 1994 es va caracteritzar per altres fenòmens climàtics que van precedir la riuada, com el gran volum d'incendis forestals que va viure Catalunya l'estiu del 1994 o el tornado que es va formar a l'Espluga de Francolí el 31 d'agost del mateix any[5]. Si bé aquests esdeveniments no són del mateix tipus que la riuada, sí que mostren el "descontrol" climàtic que es va viure aquell any i ajuda a contextualitzar la situació que es viu abans de la riuada.

---

3. Jàvega Bernado, N. (2006). L'aiguat de Santa Tecla al Camp de Tarragona i a la Conca de Barberà (23 de setembre del 1874). *Actes de les segones jornades sobre el bosc de Poblet i les muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural:* Poblet, 17 i 18 de novembre de 2006 (pàg. 437-458).

4. Lahoz, R. (2014). *La riuada de 1994.* Port de Tarragona, Centre d'Estudis Marítims.

5. *El Francolí* (1983-2021), 10/1994, pàgina 6.

2. La riuada del 1994

La matinada del 10 d'octubre de 1994 va tenir lloc una catàstrofe que va marcar als veïns de Tarragona, un episodi que aquest any es compleix trenta anys. El diari *El Francolí* (1983-2021) ho exposava així:

> El dia 9 d'octubre de 1994 havia nascut amb el cel ennuvolat i cap a dos quarts de dotze va començar a plovisquejar, molt dèbilment però sense parar gens. Res no feia presagiar que ja a la propera matinada plouria amb intensitat inusitada, i menys quan els serveis de previsió del temps no ens havien advertit de tal perill. A la matinada del dia 10 la precipitació es va intensificar, i fou torrencial, a estones amb llamps i trons. La pluja fou densa i continua durant hores i hores, i no sols al poble sinó també, i segurament encara més forta, cap a la muntanya.[6]

Quan el riu Francolí va entrar al Camp de Tarragona, ja estava al màxim del seu cabal, fet que va originar una riuada iniciada a l'altura de La Riba, provocant grans danys en infraestructures i la pèrdua de vides humanes.

2.1 L'origen

Com s'ha exposat, l'estiu havia sigut molt sec i càlid, el que va provocar un descens en el nivell del mar i que la seva temperatura s'elevés. Quan es va donar pas a la tardor, va venir acompanyada d'un front càlid amb poques pluges que va contrastar amb l'aire fred de l'interior.

D'altra banda, hi ha un altre factor a tenir en compte: l'orografia del territori. Les muntanyes del prelitoral de Tarragona van tenir un paper molt actiu també en la creació de cumulonimbus[7], que van descarregar forts aiguats de forma contínua. D'un costat, fan de funció de frontera entre un aire fresc de l'interior i l'aire humit que procedeix del Mediterrani, però al mateix temps creen un "efecte rampa"[8]. El xoc entre aquests dos corrents va provocar el descens dels núvols a menys de 500 metres. Una entrevista realitzada a Enric Aguilar, investigador del centre de canvi climàtic a la Uni-

6. *El Francolí* (1983-2021), 11/1994, pàgina 7.

7. Organización Metereològica Mundial. *Cumulonimbus*. Atlas Internacional de Nubes. https://cloudatlas.wmo.int/es/observation-of-clouds-from-aircraft-descriptions-cumulonimbus.html [Consultat 30 novembre 2024].

8. Gómez, N. (2022, 10 d'octubre). La riuada del Francolí del 10 d'octubre del 1994, la pitjor inundació del segle XX. *3Cat.* https://www.3cat.cat/el-temps/la-riuada-del-francoli-del-10-doctubre-del-1994-la-pitjor-inundacio-del-segle-xx/noticia/3189228/ [Consultat el 09 de novembre del 2024].

versitat Rovira i Virgili, explica com aquestes situacions són cada cop més freqüents degut a l'escalfament del mar, però que, per sort per a la població tarragonina, no és habitual que aquest fenomen es concentri en aquest espai com ho va fer l'any 1994[9].

Les fortes pluges van causar el col·lapse de la xarxa hidrogràfica de tot el Camp de Tarragona, ja que els naixements d'afluents i rius van créixer considerablement en curt temps. Per a poder imaginar com de ràpida va ser aquesta crescuda: va caure en vint-i-quatre hores la pluja de pràcticament un any, arribant a 450 mm^3 a l'Alforja i el pantà de Riudecanyes era pràcticament buit i en menys de tres hores es va omplir[10]. En aquest context, la riuada era inevitable. A partir de la unió de l'afluent del Brugent i el Francolí, a l'altura de La Riba, el riu es desborda, arrossegant tot el que troba per davant.

2.2 El desastre

Un cop desbordat el riu, comencen les riuades a les zones més inundables: pobles sencers com Porrera i Poboleda queden incomunicats, a la ciutat de Tarragona els barris del Serrallo, Residencial Palau-Torres Jordi i el polígon industrial van ser inundats i evacuats, es produeix l'enfonsament de multitud de ponts, torres de llum, vehicles flotant i carrers plens d'aigua, etc. La riuada es cobra les seves dues primeres víctimes a la demarcació de Tarragona[11]. En total, l'Agència Catalana de l'Aigua va declarar 139 municipis en zona catastròfica, més endavant en aquest article també s'analitzarà quins són els processos d'acció de la Generalitat en aquests casos.

Els barris més afectats de la ciutat van ser el de la zona Residencial Palau-Torres Jordi, on es van haver de desallotjar a 600 persones[12] i el mateix barri del Serrallo, d'on, enfront de la tardança dels serveis d'urgències, els mestres del Col·legi Públic del Serrallo van haver d'evacuar amb els seus propis medis i l'ajuda d'uns quants veïns a 230 alumnes i portar-los a un

9. Gómez, N. (2022, 10 d'octubre).

10. Gómez, N. (2014, 9 d'octubre). La gran riuada del Francolí del 94: suma de factors i cabals extraordinaris. *3Cat.* https://www.3cat.cat/324/20-anys-de-la-gran-riuada-del-francoli/noticia/2498576/#origen=notirelacionada [Consultat el 9 de novembre del 2024].

11. *El Pati* (1983-1996). 21/10/1994. Pàg. 13.

12. Sans Tarragona, S. (2019, 4 de novembre). Las dos caras del Francolí. *La Vanguardia.* [Consultat el 16 de novembre del 2024].

Imatge de la riuada al port de Tarragona. Autor: Manel Caro, Arxiu del Port de Tarragona, 10/10/1994

edifici proper[13]. A més del col·legi, es van haver d'evacuar unes 1.000 persones entre veïns i treballadors pel risc de trencament del mur de contenció del riu[14].

A partir de la recerca de les fonts hemogràfiques, es poden extraure alguns testimonis dels veïns i veïnes d'aquests barris, que encara a dia d'avui mostren com aquest desastre va deixar una marca en la seva memòria. Alguns dels testimonis del *Diario de Tarragona* mostren la realitat:

> Parecido fue lo que le pasó a Silvia Font, quien recuerda ese 10 de octubre como «uno de los peores días de mi vida». Ese día, se tuvo que ir a trabajar a Barcelona de buena mañana. Su hijo pequeño iba al colegio del Serrallo y tuvo que ser evacuado por los servicios de emergencia. Al mediodía, Font llamó a casa. «Nadie me contestó y pensé que quizás el teléfono se había estropeado con la lluvia», recuerda. La mujer cogió el tren y cuando llegó a Sant Vicenç de Calders se enteró de que algo estaba ocurriendo. «Como pude quise acceder al barrio, pero ya no podía. Me dijeron que los vecinos habían sido desalojados y que pasarían la noche en un albergue de Altafulla. Fui hasta allí y no estaban, ni mi marido ni mi hijo. Me dijeron que fuera a casa de alguna amiga e intentara descansar, que al día siguiente ya los buscaríamos», explica Font, quien añade que «yo no sabía si estaban vivos y muertos». Tras muchas llamadas, logró localizarlos. «A partir de

13. Lahoz, R. (2014). *La riuada de 1994*. Port de Tarragona, Centre d'Estudis Marítims.

14. TV3 (1994). Reportatge sobre la riuada del 10 d'octubre del 1994. *TV3*. https://youtu.be/nf2jBExHNXs?si=z6N_VOpU5ryRjMxe [Consultat el 10 de novembre del 2024].

> entonces, hubo mucha solidaridad vecinal. Ese sentimiento todavía perdura en el barrio», acaba Font.[15]

Aquesta declaració no és l'única que trobem, hi ha altres veus que van narrar aquest sentiment compartit d'unió i ajuda als carrers. Paraules de veïnes que declaraven "*Todos íbamos a una. El desastre nos unió. Y eso ha quedado para siempre*". Un cop passat l'episodi, la por va continuar convivint amb elles, com mostrava Cristina Martínez "*Durante muchos años, cuando llovía, salíamos al balcón para ver cómo iba el río*"[16].

3. Conseqüències i resposta per part de les víctimes i administracions

L'aiguat va provocar un total 139 municipis declarats com a zona catastròfica[17]. El Ministeri d'Obres Públiques va estimar en 1.589 milions de pessetes les pèrdues de carreteres i ponts, la majora a Tarragona[18]. A més es va construir un mur de contenció a la banda esquerra del Francolí en la zona del Port de Tarragona, com es pot veure si comparem dos plànols de l'Arxiu del Port de Tarragona[19], del 1994 i del 1995. Tanmateix, si bé les pèrdues materials són elevades, més importants van ser les 10 víctimes mortals que es van registrar a Catalunya.

Un cop passada la situació crítica, és moment de buscar respostes sobre el succeït per part dels afectats. Alguns testimonis denunciaven les possibles causes que havien provocat tals destrosses, com Xavier Vila del Figueró en el reportatge que va dur a terme RTVE el mateix dia de la riuada:

> Estem realment decebuts, això és una catàstrofe que ha passat aquí a la zona alta del poble, però el que ha passat més greu és que això ha vingut degut a que la carretera, quan van fer les obres de la variant nacional 152, van estrènyer el riu i el riu al no poder passar... Ja sabem que ha baixat molta aigua, ja sabem que tot això és molt serio, però realment ningú va prevenir res. No hi ha cap enginyer dels que es van en cuidar d'això que va

15. Pomerol, C. (2024, 12 octubre). 30 años de un día que marcó para siempre a un barrio de Tarragona. *Diari de Tarragona*. [Consultat el 16 de novembre del 2024].

16. Ídem.

17. Gómez, N. (2022, 10 d'octubre).

18. Garcia, J. (2019, 23 d'octubre). Vint-i-cinc anys de la riuada del 94: quan el cel ens va caure damunt. *Diari Tots21*, Tarragona [Consultat el 09 de novembre del 2024].

19. Arxiu del Port de Tarragona (1994 i 1995). *1994 Plànol Port de Tarragona* (mapa). Tarragona.

Mapa de les zones amb risc d'inundació de Tarragona. Extret de la pàgina web de Protecció Civil de Catalunya.

> assumir la responsabilitat que tindria que tenir. Estem indignats, això es una catàstrofe però que s'hagués pogut evitar. [...] es pot demostrar que el riu està més estret, i l'aigua passa pel seu curs natural, al no poguer passar s'ha anat cap a fora[20].

Realment es podria haver previngut la riuada? Es podrien haver evitat les destrosses i pèrdues materials, i més important, humanes? No hi haurà una resposta clara. El que si que es pot afirmar és que, amb l'estudi de la zona de Protecció Civil, hi ha 21 municipis que es situen en perill molt alt per inundacions, 16 en risc alt i 23 en risc mig per les seves característiques territorials. A més, les zones més afectades per la riuada –el Serrallo, la zona Residencial Palau-Jordi i el polígon industrial– estan assenyalades per Protecció Civil com a zones inundables.

Un altre factor que entrarà en debat posteriorment és la modificació del final del Francolí, on abans de desembocar, el riu ara feia un gir de 90 graus. Aquesta serà una de les denúncies posteriors dels afectats, organitzats sota l'Associació de Veïns del Serrallo, juntament amb la sol·licitud de tornar a modificar el riu perquè acabés de forma natural i evitar posteriors riuades. Aquesta proposta estarà en debat fins al 2001, quan finalment es denegarà amb l'aprovació dels veïns després de sis anys de reivindicació. En contrapartida s'aprova la neteja recurrent del riu i la desaparició del pas de camions pel Serrallo i pel Residencial Palau [21]

---

20. RTVE (1994, 10 d'octubre). Reportatge sobre la riuada del 10 d'octubre del 1994. RTVE. https://www.rtve.es/play/videos/programa/inundacions-aiguats-octubre/16265273/ [Consultat el 10 de novembre del 2024].

21. Lahoz, R. (2014). *La riuada de 1994*. Port de Tarragona, Centre d'Estudis Marítims.

Les paraules dites pels que van viure aquell moment serveixen per entendre molt millor el que va succeir. Com van actuar les autoritats, administracions i el govern municipal de Tarragona enfront d'una catàstrofe com aquesta?

A l'acta de la sessió celebrada per la diputació el dia 28 d'octubre d'aquell mateix any, trobem el pressupost que es va destinar als danys produïts per la riuada: es van destinar aproximadament 415.337.875 de pessetes per la reconstrucció de xarxes ferroviàries i carreteres, a més de subvencionar ajuts als pobles afectats[22].

En altres pobles, es denuncia l'absència de les autoritats davant la crisi, com mostra el diari *El Pati* (1983-1996) del 21 d'octubre del 1994:

> Mentrestant, a l'altre costat de la vall, els habitants de Farena es mostren indignats per la "desídia que ha demostrat l'alcalde, Anton Vallverdú, davant els danys que han ocasionat les pluges. Fins dimecres, a la una del migdia, l'alcalde no va fer acte de presència", recordava Antoni Caselles, un dels veïns de Farena.[23]

Com s'observa, la resposta per part dels veïns i administracions va ser variada. Les conseqüències de la riuada van ser devastadores en les zones esmentades. Es van destinar grans esforços i recursos en solucionar i reparar tot el que l'aiguat havia destrossat, però la vida dels afectats ja s'havia vist tocada.

4. Després de la tempesta: anàlisi de les fonts, reflexions i conclusions

La riuada del 10 d'octubre del 1994, doncs, va ser un episodi climàtic que va quedar gravat a la societat del territori tarragoní, tant per la gravetat amb què es va viure com per la gestió posterior que es va fer. Les causes van ser un conjunt de factors naturals i humans, i aquests últims un cop passada la riuada es van anar solucionant per tal que no es tornés a produir un desbordament del riu amb tal intensitat. Les zones d'afectació van ser variades, en part condicionades per la morfologia del territori i el recorregut del Francolí en la zona. Les persones afectades van veure com els seus habitatges i empreses o llocs de treball s'anaven inundant i havien de ser evacuats

22. Arxiu General de la Diputació de Tarragona (AGDT) - ACTES_PLE_19941028.

23. *El Pati* (1983-1996), 21/10/1994, pàgina 13.

sense saber que seria d'aquests llocs. Els danys materials van ser elevats, i la seva restauració, en la majoria dels casos, va tardar més del previst.

La gran magnitud dels diaris se centren en les zones afectades del Camp de Tarragona, però també s'obliden d'altres zones igualment afectades. Un exemple d'aquestes zones poc presents als diaris és Tortosa, que segons el diari *Ebre Informes*[24] va quedar altament inundada i amb grans danys materials. Aquest no és l'únic cas, diversos pobles més propers a Tarragona van quedar incomunicats i destrossats durant dies, però no reben tanta atenció com les zones afectades de la ciutat de Tarragona.

Durant els anys posteriors es va obrir un debat públic sobre les causes de la riuada i la necessitat de millorar la prevenció i actuació davant possibles fenòmens climàtics similars, que acabarien passant. El 2019 la Conca de Barberà va tornar a ser escenari d'una riuada del Francolí, aquest cop amb quatre víctimes mortals i dues persones desaparegudes. Les causes d'aquesta última? Les mateixes que havien provocat la tragèdia del 1994[25]. Però en aquest cas les conseqüències van ser menors gràcies a algunes de les mesures que s'havien pres. Així ho explicava el diari *La Vanguardia*:

> En el 94, el margen izquierdo del muro, que era más bajo, se rompió, la afectación en las instalaciones portuarias e industriales fue mayor; ahora las obras de dragado y condicionamiento del río han evitado daños", explica el director general del puerto de Tarragona, Ramon Ignacio García.[26]

L'any 2015, la Generalitat de Catalunya i Protecció Civil revisen i actualitzen el Pla Especial d'Emergències per Inundacions, l'INUNCAT, amb l'objectiu de preveure, preparar i fer front a les emergències per inundacions a Catalunya. A més, s'estableixen els criteris de planificació dels Plans d'Actuació Municipal (PAM)[27]. No obstant, tot i que les directrius eren clares, no tots els municipis les han anat complint de la mateixa forma. A la provín-

24. *Ebre Informes* (1978-1995). 13/10/1994.

25. Gómez, N. (2024, 22 d'octubre). 5 anys de la gran riuada del Francolí a la Conca de Barberà del 2019. *3Cat.* https://www.3cat.cat/el-temps/fa-un-any-de-la-gran-riuada-del-francoli-a-la-conca-de-barbera/noticia/3053825/ [Consultat el 19 de novembre del 2024].

26. Sans Tarragona, S. (2019, 4 de novembre). Las dos caras del Francolí. *La Vanguardia*. [Consultat el 16 de novembre del 2024].

27. Departament d'Interior i Seguretat Pública de Catalunya. (2017) *Pla especial d'emeregències per inundacions de Catalunya*. Generalitat de Catalunya. https://interior.gencat.cat/web/.content/home/030_arees_dactuacio/proteccio_civil/plans_de_proteccio_civil/plans_de_proteccio_civil_a_catalunya/02-plans-especials/inuncat/document-pla-inuncat.pdf [Consultat el 5 de novembre del 2024].

cia de Tarragona hi ha 60 entitats locals obligades a tenir un PAM per risc d'inundacions, 36 d'elles –el 60%–, el 6 de novembre del 2024 encara no tenien pla o el tenien des-actualitzat[28]. Ara bé, després de l'episodi climàtic que ha colpejat el país aquests últims mesos, aquesta xifra ha disminuït notablement i s'han començat a crear, renovar i homologar els plans que contemplava l'INUNCAT. A més, aquests últims esdeveniments han demostrat un cop més la importància de preveure aquests fenòmens climàtics –que cada cop seran més recurrents si es compleixen els pronòstics– i la rellevància de tenir un pla d'actuació eficaç i precís per evitar i minimitzar el màxim de danys materials i, sobretot, salvar les vides humanes.

MARIA DARDER ESTÉVEZ i ÍRIA MARÍN RIVAS
Universitat Rovira i Virgili

28. Rodríguez, A. (2024, 06 de novembre). El 77% de los municipios del Camp de Tarragona no tienen un plan contra las inundaciones actualizado. *Diari Més*, Camp de Tarragona. [Consultat el 10 de novembre del 2024].

Fonts d'arxiu

Arxiu de Premsa Digitalitzada de la Generalitat de Catalunya

- Ebre informes (1978-1995)
- El 3 de Vuit (1982-2022)
- El Francolí (1983-2021)
- El Pati (1983-1996)
- La Segarra (1979-2021)

Arxiu del Port de Tarragona

- Fons Junta de les Obres del Port - Autoritat Portuària de Tarragona
- Biblioteca digital

Arxiu General de la diputació de Tarragona.

- Fons d'Actes

Bibliografia i notícies consultades

Aran, M., *et alii* (1999). Las inundaciones del día 10 de octubre de 1994. *IV Simposio Nacional de Predicción de Predicción del Instituto Nacional de Meteorología*, Madrid. (pp. 111-121).

Jàvega Bernado, N. (2006). L'aiguat de Santa Tecla al Camp de Tarragona i a la Conca de Barberà (23 de setembre del 1874). *Actes de les segones jornades sobre el bosc de Poblet i les muntanyes de Prades. Els límits de la pressió humana en el medi natural. Poblet, 17 i 18 de novembre del 2006*. Paratge Natural d'Interès Nacional de Poblet. (pp. 437-458)

Lahoz, R.(2014). *La riuada de 1994*. Arxiu del Port de Tarragona.

Organización Metereològica Mundial. *Cumulonimbus*. Atlas Internacional de Nubes. https://cloudatlas.wmo.int/es/observation-of-clouds-from-aircraft-descriptions-cumulonimbus.html

"STOLPERSTEINE" O LLAMBORDES DE MEMÒRIA A TARRAGONA

Teresa Sans i Joaquim Nolla

El projecte Stolpersteine recupera la memòria dels deportats tarragonins als camps nazis, homenatjant-los amb llambordes davant dels seus domicilis. A través de la recerca arxivística i accions institucionals, es dignifica el seu record i es promou la pedagogia democràtica per evitar l'oblit i el retorn del feixisme.

The Stolpersteine project reclaims the memory of the Tarragona-based deportees to Nazi camps, honouring them with paving stones in front of their homes. Through archival research and institutional initiatives, it dignifies their memory and promotes democratic education to prevent oblivion and the return of fascism.

PARAULES CLAU:
Stolpersteine, memòria democràtica, deportació, nazisme, Tarragona

KEYWORDS:
Stolpersteine, Democratic Memory, Deportation, Nazism, Tarragona

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

◆ Rotspanier, els presoners/es republicans/es als camps d'extermini nazis

Després de la Guerra Civil Espanyola, molts republicans espanyols es van veure obligats a fugir a França, on foren internats en camps de refugiats. Amb l'ocupació alemanya a França l'any 1940, molts d'aquest foren detinguts i forçats a treballar pels nazis i foren anomenats Rotspanier "espanyols rojos". Es creu que entre el 1940 i 1945 va haver-hi 9.500 presoners/es republicans/es de l'estat espanyol en els diferents camps d'extermini de l'Alemanya nazi. Principalment, foren deportats a Mauthausen, però també a Dachau, Buchenwald i Sachsenhausen, entre d'altres. A banda dels homes republicans, més de 300 dones de l'estat espanyol foren internades en el camp de Ravensbrück.

Joan Tarragó Balcells al camp de Mauthausen

Serrano Suñer i, per tant, la dictadura franquista no va acceptar el retorn a Espanya d'aquests detinguts. De fet, es té constància que tant Berlin, com les autoritats col·laboracionistes i l'ambaixada alemanya a Madrid es posa-

ren en contacte amb Serrano Suñer per saber què fer amb els espanyols que es trobaven en terres ocupades. La resposta fou sempre la mateixa "Quan, en un termini breu, es tingui la certesa que han estat repatriats tots aquells que convinguin, ens desinteressarem dels restants". Per tant, els que van tornar foren executats i els altres, foren considerats i tractats com apàtrides, sense pàtria, per part del govern alemany, eren els Rotspainer dins dels camps d'extermini nazi.

Quan l'any 1945 les tropes aliades alliberen els camps, més de 5.000 republicans dels 9.500 ja havien mort, per les condicions inhumanes de vida que hi havia als camps o assassinats. Bona part dels que van sobreviure no van tornar a l'estat espanyol i van fixar la seva residència a l'exili.

Amb les dades actuals es pot conèixer que 63 veïns de Tarragona, tots homes, van patir tot aquest odi desfermat. Una xifra considerable si tenim en compte que en aquells anys la població de Tarragona no era de molt més de 30.000 habitants. De fet, la província de Tarragona va ser la sisena més afectada de tot l'estat espanyol, amb 209 deportats.

Llamborda de Josep Caballé Sedó.

L'artista Gunter Demning

Gunter Deming (Berlin, 1947), artista alemany, és l'ideòleg del projecte Stolpersteine, el qual vol retre homenatge a les víctimes de la persecució nazi durant la Segona Guerra Mundial.

La idea de les stolpersteine sorgeix quan el 1991 va utilitzar pintura blanca per marcar el camí que els gitanos (Sinte i Roma) van fer quan foren deportats cinquanta anys abans.

Però en veure, que la pintura amb el temps desapareixia, va decidir fer una obra que durés en el temps, i va començar a gravar plaques de llautó i fixar-les a terra.

Una persona gran en veure l'escultura, va elogiar l'obra, però al mateix temps va preguntar si al seu barri també hi havien viscut gitanos. En aquell moment, Gunter Demning va entendre que moltes persones desconeixien el passat de les seves ciutats i, en conseqüència, moltes històries havien desaparegut. És en aquest moment, quan es planteja el projecte de les llambordes de la memòria, amb l'objectiu de commemorar els carrers, els pobles i les ciutats alemanyes i assenyalar on havien viscut les víctimes dels nazis i, per tant, on havien començat els crims.

Les primeres 25 stolpersteine es van instal·lar davant de les cases on havien nascut víctimes de l'Holocaust nazi. El projecte va tindre una gran rebuda per part dels familiars de les víctimes, fet que Gunter Demning va decidir ampliar i continuar amb les stolpersteine.

Dignificació a les víctimes del nazisme - Stolpersteine

Stolpersteine paraula alemanya que significa pedres, llambordes per ensopegar. Les stolpersteine o llambordes de memòria són petits monuments creats per Gunter Demning en memòria de les víctimes del nazisme. L'artista vol que aquestes llambordes "no siguin per ensopegar amb els peus, sinó amb el cap i el cor".

Es tracta de llambordes quadrades de 10 cm per 10 cm, fetes de formigó i cobertes d'una fulla de llautó on es graven les dades de les persones empresonades i deportades. Cada llamborda és única i es realitza a mà, "com a gest de respecte i humanitat que vol contrastar amb l'exterminació industrialitzada dels nazis" tal com apunta el Memorial Democràtic; i cada una ret homenatge a una víctima del nacionalsocialisme. Habitualment, es col·loquen a la vorera davant del darrer lloc on va viure una víctima del nazisme, abans que l'arrestessin o deportessin. D'aquesta manera, es manté viva la memòria de les persones de tots els col·lectius: jueus, LGTBI, dissidents polítics, testimonis de Jehovà i ciutadans amb discapacitat que van ser perseguits o assassinats a Europa entre els anys 1933 i 1945 pel règim nazi i els seus col·laboradors.

Façana del c. Puig d'en Sitges, 13. Stolpersteine a Josep Alujas Bricat.

Amb aquestes llambordes no només es vol retre homenatge a les persones assassinades, sinó també als supervivents, incloent-hi els qui van poder exiliar-se i refugiar-se en altres països, i també a aquelles persones que davant el destí que els esperava van decidir suïcidar-se.

L'objectiu de l'artista és fer aturar els vianants mentre llegeixen el nom de la persona creant un espai de reflexió. Donar visibilitat a una persona sabent el seu nom, quan va néixer, quan fou deportada i sobretot, quin va ser el seu destí.

Crear un espai de reflexió: quin va ser el seu destí. Com es deia? Quan va néixer? Quan va morir? On vivia? On i Quan fou deportada?

Actualment, existeixen més de 75.000 stolpersteine distribuïdes en més de 1.800 ciutats de més de 20 països en el món, principalment europeus com Alemanya, Àustria, Hongria, Països Baixos i a diferents municipis catalans, entre d'altres. A partir de l'any 2023, Tarragona es va afegir a aquest homenatge.

◆ El paper del Servei d'Arxiu i Documentació i les stolpersteine

Una de les funcions dels arxius és difondre el patrimoni documental que custodien. Per aquest motiu, el Servei d'Arxiu i Documentació de l'Ajuntament de Tarragona (SADM) ha dut a terme diverses actuacions per a la recuperació de la memòria democràtica a la ciutat, centrades bàsicament en la promoció de la recerca, la recuperació dels espais, programació d'activitats conjunta amb altres institucions i entitats memorialístiques i culturals, i l'elaboració de rutes pedagògiques dirigides bàsicament a alumnes dels instituts a partir de la documentació dipositada a l'arxiu.

Programa "Només en fa setanta" de l'any 2009.

La segona etapa, continuista, però amb un salt qualitatiu, és quan es crea la Comissió de Programes de Memòria Democràtica, l'any 2019, amb pressupost propi i el nomenament d'un director tècnic, el cap del SADM.

És en la recuperació dels espais de la memòria de la ciutat que s'ha d'emmarcar la col·locació de llambordes del projecte Stolpersteine davant de la casa on van viure els tarragonins deportats als camps d'extermini nazis (1940-1945). Per això fou necessari, seguint les directrius del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, preparar una moció d'aprovació o adhesió al projecte per part del Ple municipal. En el cas de Tarragona, en el Consell Plenari del 20 d'abril de 2018, en el punt núm. 4 s'aprovà la Declaració Institucional per a la instal·lació de les Stolpersteine en record a les persones de Tarragona deportades als camps de concentració nazis i s'acordà que es fes un cens dels ciutadans deportats en els camps d'extermini nazi. També que es diguessin a terme activitats per a les escoles per recordar i educar en el respecte a la vida i el rebuig a qualsevol ideologia totalitària i que s'iniciï un programa d'estudi i treball sobre la temàtica, entre altres activitats. Amb aquesta declaració institucional, Tarragona se

suma al projecte que combina memòria i art per homenatjar i recordar les víctimes del nazisme.

Declaració Institucional per a la instal·lació de llambordins o plaques *Stolpersteine (pedres per ensopegar)* en record a les persones de Tarragona deportades als camps de concentració nazis (antiga moció 7.7.)

Acord

«El foment de la memòria històrica és important com a eina de dignificació i record per a les persones que han estat víctimes de guerres, pogroms o persecucions diverses per raons ètniques, com el poble gitano, ideològiques, religioses o de qualsevol tipus. Alhora, i més enllà del record necessari, crear espais de memòria és imprescindible per fer pedagogia dels valors de la pau, de la tolerància i del respecte entre les generacions més joves.

A Catalunya i també a Tarragona, en els darrers anys, s'ha començat a realitzar una tasca exemplar pel que fa al període de la guerra civil i de la postguerra, que és un dels episodis més rellevants de la nostra història recent. Tanmateix, avui volem portar a col·lació un altre element potser menys conegut, però no per això inexistent: el dels tarragonines i tarragonins morts o empresonats als camps nazis durant la segona guerra mundial.

Concretament, proposem instal·lar plaques o llambordes de memòria, també anomenats *Stolpersteine,* una idea importada d'Alemanya que va començar a desenvolupar l'artista Gunter Demnig l'any 1992. El 16 de desembre d'aquell any, Demning va col·locar el primer llambordí davant de l'ajuntament

[…]

persones que van estar als camps van morir. Un 22% dels deportats eren catalans. Tarragona no ha estat pas aliena al record de les persones que van patir el nazisme. L'any 1984 es va inaugurar el Monument als Morts de Tarragona a Mauthausen i altres camps d'extermini. Cal recordar perquè no es torni a produir un horror com aquest; cal homenatjar als que varen donar la seva vida per la llibertat de totes i de tots.

I, per tant, proposem donar un pas més i sumar-nos a aquesta iniciativa internacional instal·lant aquestes llambordes, les quals, també, plantegem que siguin una eina pedagògica per a les noves generacions. L'execució d'aquesta moció ha de partir duna tasca de recerca que permeti posar nom i cognoms a totes i cadascun dels ciutadans de Tarragona deportats. Cal un treball previ però també cal un treball a posteriori, que permeti que aquesta no sigui una acció

[…]

Llamborda d'Eusebi Elias Piñol a l'av. Ramon i Cajal, 37

En conseqüència, el Consell Plenari acorda:

Primer.- Que es faci un cens dels ciutadans deportats en els camps d'extermini nazi.

Segon.- Que es contacti amb l'artista corresponent a fi de realitzar i col·locar les llambordes.

Tercer.- Que, amb col·laboració amb el Memorial Democràtic, es facin activitats entre els i les escolars per recordar-los i educar-los en el respecte a la vida i el rebuig a qualsevol ideologia totalitària.

Quart.- Que s'iniciï un programa d'estudi i treball sobre la temàtica que ens ocupa per a les escoles i instituts del municipi, i que s'habiliti una dotació econòmica a tal efecte.

Cinquè.- Que s'inclogui aquesta acció en el conveni del projecte Xarxa de Memòria i Prevenció del Feixisme, Mai Més i dins les accions que desenvolupa i difon el Memorial Democràtic.

Sisè.- Comunicar aquest acord a les entitats municipalistes i als grups polítics al Parlament de Catalunya i a la Generalitat de Catalunya.»

Fragments del Consell Plenari del 20 d'abril de 2018

Aprovada la moció en el ple de l'ajuntament de Tarragona es feu un cens de totes aquelles persones que patiren la barbaritat dels camps d'extermini nazi a partir de diferents fonts, com les bibliogràfiques, el cens de deportats (https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats), projecte elaborat entre el Memorial Democràtic, l'Amical de Mauthausen i la Universitat Pompeu Fabra; les fonts hemerogràfiques; arxiu del camp d'extermini de Mauthausen i les fonts orals, les quals ens han donat informació de nous deportats tarragonins i el treball de recerca fet per historiadors com Lluís Balart Boïgues "Gent de Tarragona deportada als camps nazis". Cal remarcar, que en cas de Tarragona, tots els deportats foren homes.

Paral·lelament a la recerca d'informació de les persones deportades als camps, es treballà un projecte educatiu. Aquest projecte consistia a anar als diferents instituts de la ciutat i fer xerrades per part dels familiars dels deportats als alumnes i posar de manifest la crueltat dels règims totalitaris i les conseqüències familiars que tingueren aquests fets tan traumàtics.

Arribats en aquest punt, el Memorial Democràtic (https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/stolpersteine/) marca la informació necessària per a poder sol·licitar les llambordes de la memòria. En aquesta hi ha de constar l'acord del Ple de l'Ajuntament, el certificat de naixement del Registre Civil, l'últim padró d'habitants on va ser inscrit i demostri l'adreça de residència, una breu biografia de la persona deportada, i finalment, dades sobre els familiars de la persona deportada.

◆ Preservació de la memòria i l'ajuntament de Tarragona

El foment de la memòria històrica és important com a eina de dignificació i record per a les persones que han estat víctimes de guerres o persecucions per diverses raons. I també per rebutjar la irracionalitat i la crueltat de les guerres, així com per a reivindicar el present i en el futur la convivència democràtica i pacífica entre tots plegats.

El Servei d'Arxiu i Documentació de l'Ajuntament de Tarragona organitza des del 2019 de manera ininterrompuda un cicle d'activitats culturals per donar a conèixer fets rellevants del final de la guerra civil a Tarragona. A més, l'Ajuntament de Tarragona forma part de la xarxa "Mai més", integrada per centres educatius, entitats i ciutats per educar en la prevenció del feixisme des de la memòria històrica i també va signar el conveni de col·laboració amb l'associació Amical de Mauthausen i altres camps i de totes les víctimes del nazisme.

La Comissió de la Memòria Democràtica partint de recerques anteriors del Museu d'Història de Tarragona ha elaborat el Cens de Tarragonins deportats als camps de concentració nazis a la Segona Guerra Mundial amb l'objectiu de sumar-se a la iniciativa del Memorial Democràtic per implantar stolpersteine a la ciutat.

Aquest cens dels tarragonins que estigueren als camps d'extermini nazi s'ha realitzat a partir de la bibliografia publicada, el cens de deportats catalans i espanyols als camps nazis del Memorial Democràtic, però també de les fonts proporcionades pel Centre de Documentació de Mauthausen i per les fonts orals. En alguns casos, gràcies a les xarxes socials de l'Ajuntament s'han posat en contacte familiars de les víctimes que ens han proporcionat més dades i fins i tot, s'ha pogut ampliar aquest llistat.

Inauguració del Monument als morts de Mauthausen al Camp de Mart - sig. top. 40047.

El cens elaborat per l'Ajuntament conté 63 noms, 40 dels quals van ser assassinats en els camps nazis, 1 consta com a desaparegut i 22 van ser alliberats pels aliats a inicis del mes de maig de l'any 1945 que, en bona part, es van quedar a viure a França. En el moment de la seva detenció, les edats d'aquests homes anaven dels disset anys, el més jove, a cinquanta-nou anys, el més gran. Entre altres oficis, hi havia mestres, pescadors, pagesos, cambrers, fogoners, guàrdies civils, militars, guàrdies d'assalt, etc.

Placa commemorativa de l'ajuntament de Tarragona al camp d'extermini nazi de Gusen en record a tots els tarragonins deportats.

La Comissió de Programes de Memòria Democràtica volia dignificar i recordar a tots els tarragonins que patiren l'odi desfermat i per aquest motiu, el 2023 es col·locaren 24 llambordes al domicili d'empadronament de setze persones assassinades i dotze alliberades, el 2025 cinc llambordes de cinc presoners morts a Mauthausen – Gusen i actualment s'està treballant per anar col·locant les stolpersteine a tots els tarragonins que van néixer o viure a la ciutat. També el 2023 es va restaurar el monument d'Amical de Mauthausen ubicat al Camp de Mart i inaugurat el 20 de març de 1984 i aquest 2025 s'ha afegit una placa amb el nom de tots els deportats als camps que actualment es té. També aquest 2025, una delegació municipal s'ha desplaçat a Mauthausen – Gusen (Àustria) per instal·lar una placa commemorativa en record a tots els tarragonins que van ser víctimes del nazisme.

Més enllà de l'emotivitat del moment, la intenció de la Comissió de la Memòria Democràtica és poder recordar i fer visible a tots aquells ciutadans que van veure truncades les seves vides. Per aquest motiu s'ha elaborat un mapa (Anna Flaqué Duran del SADM) per tal de facilitar la seva coneixença i ubicació a la ciutat de les llambordes.

Durant els anys vinents es continuarà el treball fins a completar tot el cens dels deportats sol·licitant les llambordes al Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, entitat que gestiona les peticions institucionals a Catalunya. En aquests moments ja es tenen rebudes les llambordes de José

Cerón García, la de Jaime Crespo Vengut i la d'Antonio Díaz Cañada que es col·locaran l'any 2026.

Per concloure, es vol posar de manifest que la preservació i l'estudi de les fonts escrites (documents, cartes, registres, etc.) són essencials per reconstruir amb rigor la memòria col·lectiva i donar veu a totes aquelles persones que van patir la barbàrie dels camps d'extermini nazis. Cada nom recuperat, cada dada trobada en un arxiu o relat familiar, contribueix a dignificar la seva memòria i transmetre a les noves generacions el valor de la llibertat i de la democràcia.

Per això, si alguna persona conserva documents, fotografies, cartes o testimonis de familiars que van ser deportats als camps nazis, es demana la seva col·laboració per ampliar i completar aquest cens de tarragonins. Només amb el compromís de tothom es podrà mantenir viva la memòria d'aquells que van ser víctimes de l'odi i assegurar que mai més es repeteixin fets tan terribles.

TERESA SANS GOMIS i JOAQUIM NOLLA AGUILÀ
Servei d'Arxiu i Documentació Municipal - Ajuntament de Tarragona

Els deportats tarragonins

Els tarragonins que van patir la crueltat i l'odi desfermat pel nazisme:

Deportat (edat dels detinguts quan van ser deportats)	Data deportació	Camp de concentració	Data defunció / alliberament (mort/ alliberat)
Ramon Agramunt Tarragó (34 anys)	27.01.1941	Gusen	26.12.1941 (assassinat)
Josep Alsina Amoròs (32 anys)	27.01.1941	Gusen	31.07.1942 (assassinat)
Josep Alujas Bricat (20 anys)	03.04.1941	Gusen	07.12.1941 (assassinat)
Pau Alujas Llagostera (43 anys)	25.01.1941	Gusen	05.09.1941 (assassinat)
Altadill Moreso, Ramon (34 anys)	24.01.1944		05.05.1945 (alliberat)
Josep Ayxendri Soliano (22 anys)	22.07.1941	Gusen	05.05.1945 (alliberat)
Jaume Badia Garin (31 anys)	03.04.1941	Steyr-Münichholz	05.05.1945 (alliberat)

Josep Barba Roca (35 anys)	03.04.1941	Castell d'Harteim	23.09.1941 (assassinat)
Lluís Barceló Aguilar (25 anys)	19.12.1941	Steyr-Münichholz	05.05.1945 (alliberat)
Àngel Barceló Vallvé (22 anys)	08.04.1944	Ebensee	06.05.1945 (alliberat)
Julian Bertran Urrutia (32 anys)	06.08.1940	Gusen	03.11.1941 (assassinat)
Valentín Bonacho Pacheco (47 anys)	26.06.1944	Mühldorf	29.04.1945 (alliberat)
Lluís Bonifàs Gotarola (28 anys)	27.01.1941	Gusen	03.01.1942 (assassinat)
Josep M. Caballé Sedó (37 anys)	25.01.1941	Steyr-Münichholz	10.05.1944 (assassinat)
Mauricio Campillo Blázquez (32 anys)	27.01.1941	Gusen	30.11.1941
Miquel Castet (17 anys)	19.01.1944	Buchenwald	Desaparegut
José Cerón García (55 anys)	27.01.1941	Gusen	30.06.1941 (assassinat)
José Crespo Alonso (35 anys)	27.01.1941	Gusen	28.10.1941 (assassinat)
Jaime Crespo Vengut (49 anys)	19.12.1941	Mauthausen	21.04.1942 (assassinat)
Antonio Diaz Cañada (43 anys)	27.01.1941	Gusen	21.07.1941 (assassinat)
Bonaventura Duart Escuté (25 anys)	26.04.1941	Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Eusebi Elias Piñol (22 anys)	27.01.1941	Steyr-Münichholz	05.05.1945 (alliberat)
Domingo Eskurra Ibáñez (42 anys)	14.08.1942	Stutthof	11.10.1942 (assassinat)
Sixte Español Abella (48 anys)	25.01.1941	Gusen	14.09.1941 (assassinat)
Joan Esteve		Mauthausen	22.08.1941 (assassinat)
Marcelino Estivill Robert (39 anys)	08.09.1940	Gusen	10.09.1941 (assassinat)
Vicente Fernández Calleja (27 anys)	26.04.1941	Gusen	26.11.1941 (assassinat)
Rafael Fosch Pie (41 anys)	06.08.1940	Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Josep Galindo Serra (25 anys)	27.01.1941	Gusen	04.08.1942 (assassinat)
Antonio Garcia Gomis (22 anys)	27.01.1941	Gusen	03.12.1941 (assassinat)
Ricard Garriga Salvadó (29 anys)	27.01.1941	Gusen	05.05.1945 (alliberat)
Manuel Grañena Molins (29 anys)	27.01.1941	Dachau	08.12.1942 (assassinat)
Jordi Gras Ferré (29 anys)	27.01.1941	Gusen	09.12.1941 (assassinat)
Joan Llagostera Gavaldà (29 anys)	07.06.1941	Steyr-Münichholz	05.05.1945 (alliberat)
Josep M. Llaveria Sauné (59 anys)	23.08.1940	Gusen	12.04.1941 (assassinat)
Josep Madarro Rodríguez (25 anys)	25.11.1940	Gusen	25.12.1941 (assassinat)
Miquel Marquès Anguera (32 anys)	06.08.1941	Gusen	04.11.1941 (assassinat)

Josep Martí Roigé (27 anys)	26.04.1941	Gusen	09.09.1941 (assassinat)
Joan Maura Sampedro (39 anys)	03.04.1941	Vöcklabruck	05.05.1945 (alliberat)
Pedro Malich Barbat (40 anys)	25.01.1941	Gusen	19.12.1941 (assassinat)
Agustín Miralles Domènech (36 anys)	22.07.1941	Steyr-Münichholz	23.05.1942 (assassinat)
Carlos Navarro Valldeperez (37 anys)	23.08.1940	Gusen	(assassinat)
Jaime Nogués Franch (50 anys)	23.08.1940	Gusen	04.03.1941 (assassinat)
Salvador Olivé Saperas (39 anys)	22.07.1941	Gusen	10.01.1943 (assassinat)
Francesc Pallarès Magaroles (25 anys)	26.04.1941	Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Josep Pla Soliano (22 anys)	27.01.1941	Vöklabruck	05.05.1945 (alliberat)
Manuel Piñol Mayor (30 anys)	27.01.1941	Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Ramon Puig Pardell (27 anys)	25.01.1941	Gusen	16.10.1941 (assassinat)
Josep Pons Carceller (31 anys)	25.01.1941	Gusen	01.04.1941 (assassinat)
Antoni Pons Carceller (28 anys)	27.01.1941	Gusen	24.08.1941 (assassinat)
Ramon Recasens Marsal (41 anys)	19.01.1944	Wille	(alliberat)
Enric Roig Brull (54 anys)	28.08.1944	Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Isaac Roig Trillas (47 anys)	01.08.1942	Linz III	05.05.1945 (alliberat)
Antonio Sancho Juncosa		Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Ramon Sarlé Graell (27 anys)	24.08.1940	Castell d'Harteim	29.09.1941 (assassinat)
Félix Serra Badia (30 anys)	27.01.1941	Gusen	05.05.1945 (alliberat)
Joaquin Tarin Martínez (42 anys)	27.01.1941	Mauthausen	05.05.1945 (alliberat)
Joan Tarragó Balcells (27 anys)	25.01.1941	Steyr-Münichholz	05.05.1945 (alliberat)
Justiniano Triguero González (22 anys)	25.01.1941	Gusen	20.01.1942 (assassinat)
Joaquin Triguero Martínez (46 anys)	25.01.1941	Gusen	12.09.1941 (assassinat)
Francisco Torrents Prusi (44 anys)	06.08.1944	Shönebeck	(alliberat)
José Vigo Garcia (21 anys)	29.04.1941	Gusen	23.01.1942 (assassinat)
Josep Vilar Artigas (35 anys)	28.08.1944	Dachau	15.02.1945 (assassinat)
Antoni Vives Vives (39 anys)	08.04.1944	Ebensee	05.05.1945 (alliberat)

Imatges: Centre d'Imatges de Tarragona de l'Ajuntament de Tarragona / L'Arxiu.

Bibliografia

BALART BOÏGUES, Lluís. "Gent de Tarragona deportada als camps nazis. Fonts per a l'elaboració de la llista". *Kesse: butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, 2020, Núm. 52, p. 4-18.

NOLLA AGUILÀ, Joaquim. "El repte (i el deure) de la conservació del patrimoni documental". *Kesse: butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver,* 2021, Núm. 53, p. 80-107.

PIQUÉ PADRÓ, Jordi. "L'Arxiu de l'Ajuntament de Tarragona. Deu anys (2012-2022); *Kesse: butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, 2022, Núm. 54, p. 167-187.

Diario Español. Tarragona: 1984

Web consultades

https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/stolpersteine/

https://www.stolpersteine.eu/en/

https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal/noticies/noticies-2020/deportats-tarragonins-als-camps-de-concentracio-nazis-1941-1945

Deportats catalans i espanyols als camps nazis. Memorial Democràtic (gencat.cat)

https://actes.tarragona.cat/session/sessionDetail/df02b-46f62b4442a0162cd59a07f0014

https://www.tarragona.cat/patrimoni/arxiu-municipal

https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats

En primer pla, Llibert Tarragó, fill del deportat Joan Tarragó Balcells, col·locant la llamborda al cr. Portal del Carro, 10, de Tarragona.

QUI ENTERRA EL PASSAT CONDEMNA EL SEU FUTUR
Donna Leon

Ubicació de les Stolpersteine a Tarragona

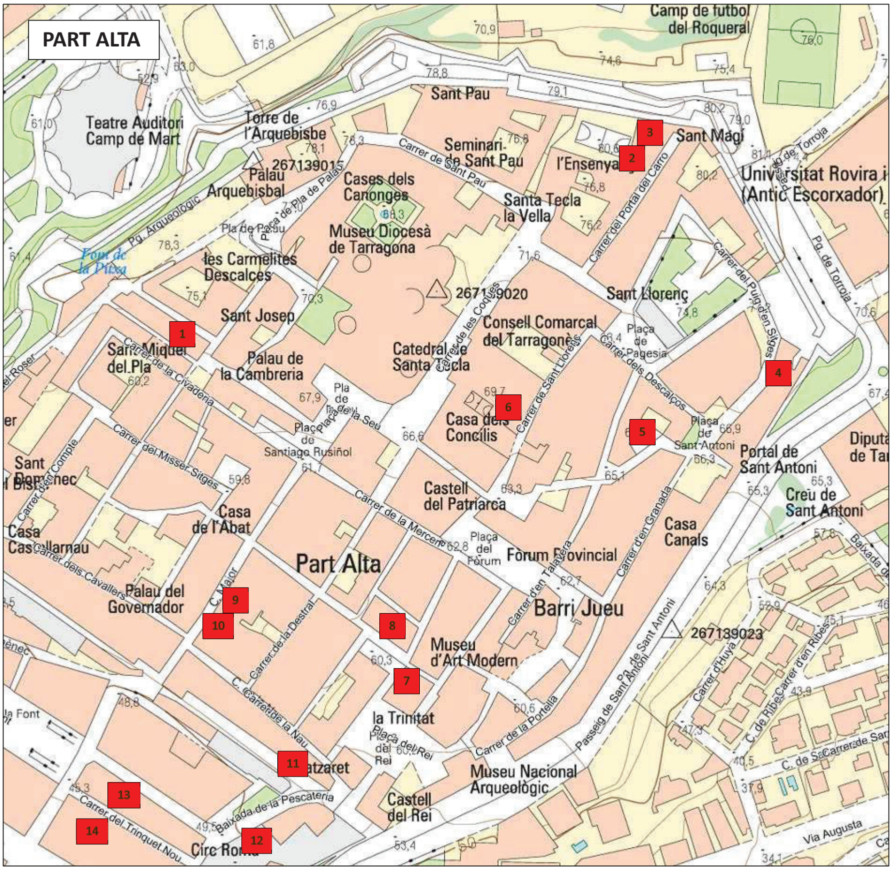

1 Cr. del Vidre, 10 - *Josep Barba Roca*
2 Cr. Portal del Carro, 10 - *Joan Tarragó Balcells*
3 Cr. Portal del Carro, 12 - *Bonaventura Duart Escuté*
4 Cr. Puig d'en Sitges, 13 - *Josep Alujas Bricat*
5 Cr. de la Mercè, 16 - *Pau Alujas Llagostera*
6 Cr. Sant Llorenç, 12 - *Josep M. Llaveria Sauné*
7 Cr. Natzaret, 7 - *Jaume Badia Garin*
8 Cr. Cuirateries, 22 - *Jordi Gras Ferré*
9 Cr. Major, 11 - *Josep Alsina Amorós*
10 Cr. Major, 9 - *Angel Barceló Vallvé*
11 Cr. Nau , 15 - *Josep Madarro Rodríguez*
12 Baixada Peixateria, 17 - *Manuel Grañena Molins*
13 Cr. Cos del Bou, 9 - *Antoni Pons Carceller*
14 Cr. Trinquet Nou, 11 - *Joan Maura Sampedro*

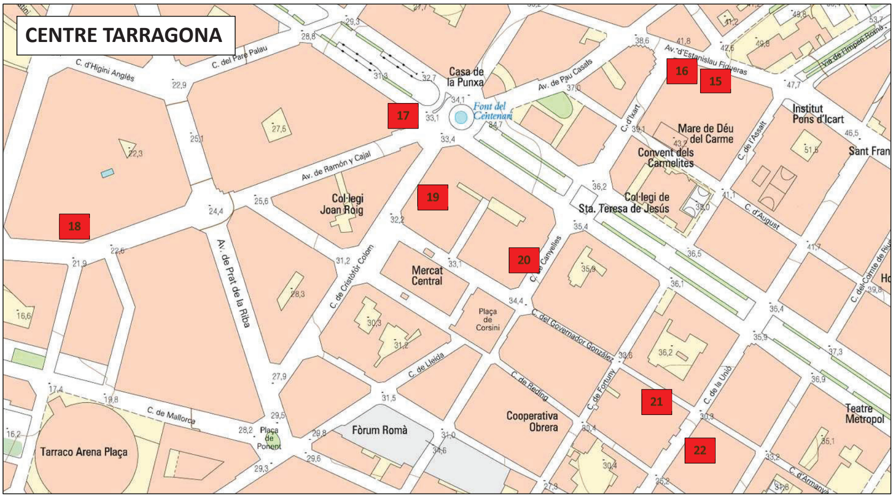

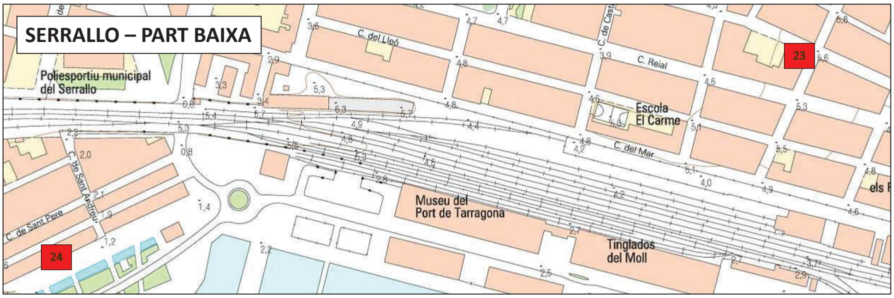

15 Cr. Estanislau Figueras, 10 - Josep Ayxendri Soliano
16 Cr. Estanislau Figueras, 18 - Joan Llagostera Gavaldà
17 Av. Ramon i Cajal, 3 - *Francesc Pallarès*
18 Av. Ramon i Cajal, 37 - *Eusebi Elies Piñol*
19 Cr. Cristòfol Colom, 8 - *Salvador Olivé Saperas*
20 Cr. Canyelles, 7 - *Josep Vilar Artigas*
21 Cr. Governador González, 6 - *Lluís Barceló Aguilar*
22 Cr. Unió, 22 - *Bonifàs Gotarola*
23 Cr. Smith, 12 - *Josep Pla Soriano*
24 Cr. Trafalgar, 23 - *Félix Serra Badia*

RESSENYA

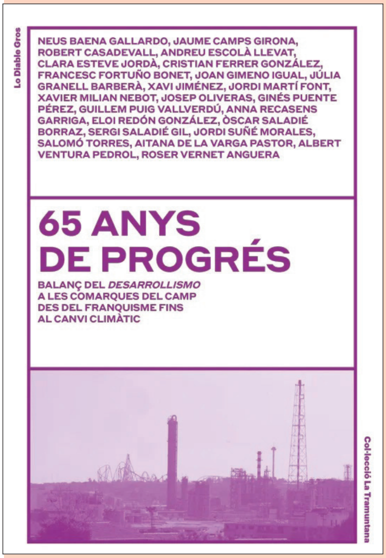

Diverses autores

65 ANYS DE PROGRÉS

Balanç del* desarrollismo *a les comarques del Camp des del franquisme fins al canvi climàtic

Lo Diable Gros, Tarragona, 2025, 297 p.

◆ *65 anys de progrés*: una genealogia crítica del desenvolupament al Camp de Tarragona

El llibre *65 anys de progrés. Balanç del desarrollismo a les comarques del Camp des del franquisme fins al canvi climàtic*, publicat per l'editorial Lo Diable Gros, constitueix una obra coral que reuneix vint-i-quatre autors i autores provinents de diversos àmbits acadèmics i activistes del territori. El volum s'inscriu en la col·lecció «La Tramuntana», que fomenta el pensament crític. L'objectiu principal és oferir una anàlisi rigorosa i multidisciplinària del model de desenvolupament socio-econòmic que ha marcat el Camp de Tarragona des de la implantació del *desarrollismo* franquista fins a l'actualitat, en un context de crisi climàtica i de transició energètica.

Amb una estructura dividida en cinc grans blocs temàtics —economia extractiva, economia dependent, hegemonia del progrés, transformació social i supervivència del model—, el llibre proposa una narrativa que combina història, geografia, economia política, ecologia, sociologia i memòria històrica. El resultat és una cartografia crítica que transcendeix la mera descripció per esdevenir una eina de denúncia i reflexió col·lectiva.

El desarrollismo com a model econòmic

L'obra s'inicia amb una contextualització històrica del *desarrollismo*, entès com el procés de liberalització econòmica iniciat amb el Pla d'estabilització de 1959, impulsat per Joan Sardà i beneït pel FMI i l'OECE. Aquest model, caracteritzat per la subordinació de totes les polítiques públiques al creixement econòmic, va ser implementat per un govern tecnòcrata vinculat a l'Opus Dei, en un intent de reconciliar el règim dictatorial amb el capitalisme internacional. Els autors i autores denuncien que aquest model no només va significar la fi de l'autarquia, sinó també l'inici d'un procés d'espoli sistemàtic dels recursos naturals i humans del territori. D'aquesta manera, el *desarrollismo* es presenta com una forma d'extractivisme encobert, on el Camp de Tarragona esdevé una perifèria subordinada als interessos del capital estranger, sense capacitat de definir el seu propi model econòmic.

Així doncs, una de les idees claus que emergeixen del primer bloc és la constatació que el territori del Camp de Tarragona no disposa dels recursos suficients per sostenir el model de desenvolupament que s'hi ha implantat. Aquesta dependència externa, especialment pel que fa a l'aigua —amb el transvasament de l'Ebre com a exemple paradigmàtic—, posa en evidència la insostenibilitat estructural del sistema. Sense aquest recurs importat, no només seria inviable mantenir una població de més de mig milió d'habitants, sinó que també resultaria impossible acollir els milers de turistes que visiten la regió cada any. Davant la pregunta recurrent sobre si existeixen alternatives viables al model actual, cal subratllar que el que realment s'ha demostrat inviable —tant des del punt de vista ambiental com social— és el model de desenvolupament que s'ha imposat fins ara.

Economia extractiva i dependent

El primer bloc del llibre analitza les conseqüències del *desarrollismo* sobre el medi ambient i els recursos naturals. El sòl, l'aigua i l'aire són tractats com mercaderies, sotmeses a processos de mercantilització i expropiació. El transvasament de l'Ebre, la salinització dels aqüífers, la contaminació atmosfèrica i la destrucció del paisatge litoral són exemples paradigmàtics d'un model que genera externalitats negatives per a la població local mentre beneficia una minoria empresarial.

El segon bloc aprofundeix en la dependència estructural del territori. El Camp de Tarragona és descrit com la «perifèria de la perifèria», sotmès a una doble subordinació: respecte a Barcelona i respecte al capital internacional. De tal manera, les comarques del Camp acullen infraestructures

que no es volen al centre —centrals nuclears, petroquímiques, línies d'alta tensió, abocadors—, mentre pateixen la fuga de cervells, l'exportació de recursos hídrics i la importació de residus.

El sector primari en crisi

Un dels capítols més colpidors és el dedicat al sector primari, que es observat com una víctima directa del *desarrollismo*. D'aquesta manera, s'observa que l'agricultura familiar, basada en petites explotacions, ha estat desmantellada per la pressió urbanística, la manca de relleu generacional, la precarització de les rendes agràries i l'accés limitat a la terra i a l'aigua. Les dades són contundents: el 2020, gairebé la meitat dels titulars d'explotacions tenien més de 65 anys, mentre que només 36 eren menors de 25.

La PAC, tot i representar el 33% del pressupost de la UE, ha beneficiat principalment les grans empreses agroindustrials (Codorniu, Freixenet, Crisol), mentre que les petites explotacions han quedat en desavantatge. El turisme rural, que podria haver estat una alternativa, ha esdevingut una nova forma d'especulació, desplaçant la població local i convertint el territori en un decorat per al consum urbà.

Petroquímica, energia i urbanisme

El llibre dedica una atenció especial a la implantació de la petroquímica, iniciada amb l'expropiació de l'Horta Gran de Tarragona el 1961 i consolidada amb la creació d'EMPETROL el 1976. Repsol, Dow Chemical, BASF i altres multinacionals han convertit el Camp en el principal pol petroquímic del sud d'Europa, amb impactes ambientals i sanitaris devastadors. El 52% de les emissions contaminants de Catalunya es concentren entre el Camp i les Terres de l'Ebre, amb compostos cancerígens com el benzè i l'òxid d'etilè.

La generació elèctrica també segueix una lògica extractivista: el Camp produeix el 28% de l'electricitat catalana, però només en consumeix el 13%. Les centrals nuclears (Vandellòs II), tèrmiques i eòliques estan controlades per oligopolis (Endesa, Iberdrola, Naturgy), amb escàs retorn local. El model centralitzat ha generat municipis amb PIB per càpita alt (Vandellòs: 105.963 €), però amb rendes disponibles baixes (15.904 €), evidenciant la dissociació entre producció i benestar.

La construcció de l'hegemonia del progrés

Un dels aspectes més crítics del llibre és l'anàlisi de la construcció ideològica del *progrés*. Els autors i autores argumenten que el *desarrollismo* no només ha estat un model econòmic, sinó també una superestructura ideològica legitimada per mitjans de comunicació, institucions públiques, partits polítics, sindicats majoritaris, universitats i empreses. En aquest aspecte, es senyala a la Universitat Rovira i Virgili, que tot i ser un espai de coneixement, ha estat cooptada per les grans empreses a través de càtedres patrocinades (Repsol, Dow), condicionant d'aquesta manera la recerca i la formació. En aquest aspecte, el llibre denuncia la manca d'estudis independents sobre la qualitat de l'aire i la salut pública, així com la complicitat institucional en el manteniment del silenci.

Transformació social i resistències

El quart bloc analitza les transformacions socials derivades del *desarrollismo*: creixement demogràfic, migracions internes i internacionals, urbanització dispersa, barris dormitori, segregació socioespacial. El model ha generat profundes desigualtats territorials i socials: el litoral triplica la seva població mentre l'interior es despobla, el PIB creix mentre la renda familiar disponible disminueix, i el turisme augmenta mentre es cronifica la precarietat laboral.

Tanmateix, el llibre també documenta les resistències: el moviment obrer, les plataformes ecologistes, les campanyes contra Hard Rock o Stop Creuers. Per últim, es destaca també com el periodisme d'investigació, amb figures com Rafa Marrasé (*Porta Enrere*), ha estat fonamental per trencar el silenci i denunciar la corrupció, la contaminació i la impunitat.

Supervivència del model i alternatives

El darrer bloc planteja la pregunta clau: el *desarrollismo* ha mort amb la dictadura o s'ha transformat en un *desarrollismo 2.0*? Els autors argumenten que el model persisteix, amb nous projectes com Hard Rock, la Vall de l'Hidrogen, els creuers, que perpetuen la lògica extractivista sota el vernís de la sostenibilitat. La crisi climàtica, la caiguda de la demanda energètica, la maduresa del turisme de masses i la precarització laboral evidencien la caducitat del model.

Com a alternativa, el llibre proposa el decreixement, la sobirania energètica, la descentralització, les comunitats energètiques, la justícia ecoso-

cial. Inspirant-se en la Llei del canvi climàtic de 2017 i en models europeus com Alemanya o Dinamarca, es defensa un model distribuït, democràtic i respectuós amb el medi ambient.

Valoració crítica

65 anys de progrés és una obra imprescindible per comprendre les dinàmiques econòmiques, socials i ambientals del Camp de Tarragona. La seva força rau en la combinació de rigor acadèmic i compromís polític, en la capacitat de connectar la història local amb els debats globals sobre desenvolupament, extractivisme i crisi climàtica.

En tot cas, tot i la riquesa analítica del llibre, cal assenyalar una absència significativa: la manca d'un desenvolupament sistemàtic sobre el paper del feminisme com a força de resistència al franquisme i al *desarrollismo*. Si bé s'esmenta breument la creació del Bloc Feminista de Tarragona el 1976 i la valentia de les cinquanta dones que s'autoinculparen per haver avortat, aquestes referències apareixen de manera tangencial i no s'integren plenament en la genealogia de les resistències socials del territori. El feminisme, com a moviment destituent, va jugar un paper fonamental en la crisi del règim i en la construcció d'alternatives al model patriarcal, autoritari i extractivista. La seva capacitat de mobilització, la crítica a les estructures de poder i la defensa dels drets reproductius, laborals i civils mereixen una atenció més profunda.

La seva estructura coral, amb capítols signats col·lectivament, reforça la idea de responsabilitat compartida i de coneixement col·lectiu. Tanmateix, aquesta opció pot dificultar la identificació de les veus individuals i la traçabilitat de les fonts. En alguns moments, la densitat de dades i la multiplicitat de temes poden generar una certa dispersió, però el fil conductor del *desarrollismo* com a eix vertebrador manté la coherència del conjunt.

ALBA GASSÓ VERNET
ISOCAC - Universitat Rovira i Virgili

FUNDACIÓ PRIVADA **MÚTUA CATALANA**

CEHSGO

Llegeix la revista Kesse des d'on vulguis,

els números anteriors i altres publicacions del Cercle,

connectant-te a:

www.guillemoliver.com